
Адибиёт дарслигига кириш

Дилмурод Қуронов

РУҲИЙ ДУНЁ ТАҲЛИЛИ

Тошкент
1995

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ

РУҲИЙ ДУНЁ ТАҲЛИЛИ

**(“КЕЧА ВА КУНДУЗ” РОМАНИДА ХАРАКТЕРЛАР
ПСИХОЛОГИЗМИ)**

**Тошкент
“Ҳазина”
1995**

ТошДУ қошидаги 20-30-йиллар адабий жараёнини
ўрганиш илмий маркази

"ХАЗИНА" аждодий илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси

Рисола ТошДУ ўзбек филологияси илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган

Масъул муҳаррирлар: *Озод Шарафиддинов,*
Умарали Норматов

Тақризчилар:

филология фанлари номзоди *Абдуғафур Расулов,*
филология фанлари номзоди *Ҳамидулла Болтабоев*

Мустақиллигимиз туғайли Фитрат, Чўлпон каби буюк сўз
усталари сафигага узил-кесил қайттач, уларнинг меросини ҳар
томонлама чуқур ўрганиб, ҳақиқий гоъвий-эстетик қимматини белгилаш
муҳим аҳамият касб этади. Маъкур рисола шу йўлда қўйилган
дадил қадамдир. Ёш олим Дилмурод Қуროнов рисолада ўз иқтидорини
намоён этган — у адабиётшуносликдаги эскича қарашлардан,
аулыгар социологизмдан, социалистик реализм қолипларидан қочиб,
"Кеча ва кундуз" романида ҳаҳрамонлар характери яратишда Чўлпон
маҳоратини таҳлил қилади. Шуниси муҳимки, у ҳар қайси ҳаҳрамонни
айри ҳолда таҳлил қилмасдан, уларни ўзаро алоқада кўради,
бипобарин, романим яхлит бир бутунликда кўради. Рисола бугунги
чўлпоншуносликда ўз ўрнига эга бўладиган асардир.

Қуროнов Д.
Руҳий дунё таҳлили. "Кеча ва кундуз"
романида характерлар психологизми
/(Масъул муҳаррир У.Норматов). — Т., 1995. — 114б.

МУҚАДДИМА

Ўзбек адабиётидаги илк романлар сирасида "Кеча ва кундуз" романи ҳаётни бадиий тадқиқ қилиш йўлининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу ўзига хослик шундаки, Чўлпон инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигини унинг қаҳрамонлар руҳиясида қолдирган излари орқали очишга интилади. Яъни, ёзувчининг кўзлаган ғоявий-бадиий нияти ижтимоий ва психологик таҳлилларнинг уйғунлашиши ҳисобига амалга ошиши лозим эди. Бошқача айтсак, "Кеча ва кундуз" ўзбек насридаги илк ижтимоий-психологик роман сифатида дунёга келган. Романчилигимизнинг илк чўққиси — "Ўтган кунлар"дан фарқ қилароқ, "Кеча ва кундуз"да воқеалар силсиласи эмас, инсон характери, унинг руҳиясида кечаётган жараёнлар марказий ўрин тутadi. Чўлпоннинг романчилигимиз тараққиётига қўшган энг муҳим ҳиссаси ҳам шундадир. Абдулла Қодирий адабиётимизга ғарбона шаклни олиб киргани ҳолда, тасвиру талқинда классик насримиз — халқ китоблари, жангномаю қиссаларимизга хос анъаналар йўлидан борди, уларни янги, юксак бир поғонага кўтарди. Романнинг беқийс шуҳрат топиши, қўлма-қўл бўлиб, гап-гапигагу бошқа маъракаларда ўқилишининг сабаби ҳам шунда — миллий замин билан чамбарчас боғлиқлигида бўлса эҳтимол. Биринчи роман сифатида "Ўтган кунлар" ўз вазифасини ортиғи билан уddалади — ғарб адабиётига хос жанр миллий заминга ўтказилди. Бироқ, бу пайтга келиб кўп асрлик европа романчилиги юксак даражада тараққий этган, энди унинг илғор намояндалари саргузаштли сюжет яратишдан кўра кўпроқ инсоннинг мураккаб ички оламида кашф этишга интилардилар. Хусусан, рус адабиётининг алллари — Достоевский ва Толстой ўз асарларида инсон руҳиясининг энг чуқур қатламларигача кўз ташлаб, сўз санъатининг инсоншунослик бобидаги имкониятлари нечоғли кенг эканлигини намойиш қилди-

лар. Шу каби улуг санъаткорларга эргашган Чўлпон уларнинг маҳорат сирларини ўзлаштириш ва шу орқали миллий романчилигимиз ривожига хизмат қилишни ният қилган бўлса, эҳтимол. Иккинчи томондан, 30-йиллар аввалидаги ижтимоий-адабий муҳит ва унга боғлиқ ёзувчининг руҳий ҳолати ҳам айтиш шу усулни тақозо қилган кўринади. Яъни, Чўлпон яқин ўтмишни, Туркистоннинг тарихий тараққиёт йўлини ўзи яқиндан билган ижтимоий типлар руҳияси орқали англамоқчи, ўзини қийнаган саволларга жавоб топтомоқчи бўлади.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқсак, "Кеча ва кундуз"даги бадий психологизмни, муаллифнинг психологик тасвиру таҳлил маҳоратини ўрганиш асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини англаш ва баҳолашда муҳим экани кўринади. Модомики, реалистик адабиёт борлиқни инсон характери воситасида бадий идрок этар экан, характерлар руҳиясини таҳлил этиш орқали муаллифнинг ўзи тасвирлаётган воқеаларга муносабатини, дунёқарашларининг ўзига хос жиҳатларини, характер яратиш маҳоратини кузатиш; конкрет асар мисолида ижод психологияси, адиб ва жамият, реал инсон ва бадий образ муносабати каби умумэстетик муаммоларнинг айрим қирраларини ёритиш мумкин бўлади. Айтиш шу мулоҳазалар мазкур рисоланинг мавзуси ва йўналишини белгилади.

"КЕЧА ВА КУНДУЗ" ҲАҚИДА

20-30-йиллар адабиётимиз тарихининг чигал муаммолари адабини анча кенгайтирди. Зеро, бу даврда яшаган конкрет адибнинг ҳаёти ёки ижодий мероси дейсизми, мудҳиш қатагон сийсати исканжасидаги адабий жараённинг ўзига хослиги ёки зиёлиларимиз орасидаги ўзаро муносабат дейсизми муайян ижодкорнинг мустабид тузумга муносабати ёки у яратган асарнинг чин моҳияти дейсизми, ҳуллас, қаёққа қараманг — жумбоқ. Шуниси ҳам равшанки, бу жумбоқларнинг узил-кесил ҳал этилиши, фактик манбаларнинг етишмаслиги боис, эҳтимолдан йироқ нарса. Шу важҳдан ҳам уларни ҳал этиш йўлида турлича, ҳатто бир-бирига тамомила зид қарашларнинг юзага келиши табиий бир ҳолдир. Мутахассислар ҳам адабиёт ихлосмандлари орасида, хоҳ матбуотдаги чиқишларда ва хоҳ давра суҳбатларида бўлсин, ўшандай баҳсларга сабаб бўлаётган асарлардан бири, шубҳасиз, "Кеча ва кундуз" романидир. Чўлпон инқилоб арафасидаги мазлум Туркистон ижтимоий воқелигини акс эттирувчи мазкур роман — дилогиясининг 30-йилларнинг бошида ёзишга киришган кўринади. Дилогиянинг биринчи китоби — "Кеча" 1934 йилда Ўзбекистон Шўро Жумҳуриятининг 10 йиллигига бағишлаб ўтказилган кўрикда қатнашиб тақдирланди, 1936 йилда Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди ва ... 1937 йилда қатагон қилинди. Кейинги элдик йил мобайнида тақиб этилган роман ниҳоят, 1988 йилда "Шарқ юлдузи"да қайта эълон қилинди. Шу муносабат билан ёзилган мақола-сўз бошида профессор О.Шарафиддинов: "Албатта, 30-йилларнинг кўпгина бидаятларидан ҳали бўлган бугунги китобхон "Кеча ва кундуз" романи қайси сифатлари учун манъ этилганини билолмай анча ҳайрон бўлади. Ахир, унда бизнинг қарашларимизга энд гоялар бўлмаса, миллатчилик тарғиб қилинмаса, халққа қарши гаплар айтилмаса" (таъкидлар бизники — Д.Қ.)*, — деб ёзган эди. Кўриниб турибдики, олимнинг бу гаплари Чўлпонга тақалган "буржуа мафкурачиси", "миллатчи", "халқ душмани" каби

* О.Шарафиддинов. Чўлпоннинг ижодий йўли тўғрисида. "Шарқ юлдузи", 1988 йил, 2-сон.

айбларининг зиддига айтилган. Мунаққид мақолада асар-
нинг "ёмон эмас" лигини таъкидлаб-таъкидлаб айтгани
ҳам бежиз эмас. Гап шундаки, роман "Шарқ юлдузи"да
1988 йилнинг бошида эълон қилинган, табиийки,
тайёргарлик ишлари камида 1987 йилда бошланган
бўлади. Ошкоралик нафаси жумҳуриятимиз сарҳадларига
стиб келмаган, ҳали истиқлол Эпкини юртимиз узра
уфурмаган пайт, равшанки, романининг чоп этилиши осон
кечмаган (1936 йил нашрининг 1988 (!) йилда жиддий
тахрирлар билан эълон қилингани бунинг ёрқин далили-
дир!). Айтмоқчимизки, олимнинг юқоридаги фикрлари
"Кеча ва кундуз" тезроқ ўқувчилар қўлига етиб борсин
деган неқбин ниятда, қаршилик қилувчиларнинг даъво-
ларини синдириш, инсофга келтириш мақсадида ёзилган
кўринади. Ўзига хос "зирҳ" вазифасини ўтаган бу
мақоладан кейин Б.Аҳмедов, О.Шарафиддинов, С.Мама-
жонов, Р.Отаев каби олим ва мунаққидларимиз матбуотда
салмоқли чиқишлар қилдиларки*, уларда роман атрофлича
таҳлил этилди. Ҳурматли олимларимизнинг фикрларини
ҳурмат қилганимиз ҳолда, уларнинг қарашларидаги бир
жиҳатга қўшилолмаймиз. Номлари зикр этилган муал-
лифлар (асарни тарихийлик нуқтаи назаридан текширган
Б.Аҳмедовни истисно қилганда) романининг ғоявий-бадний
хусусиятлари ҳақида фикр юритаркан, унинг марказида
Зеби туради, деган қарашдан туртки оладилар. Бунинг
сабаби шундаки, бизнингча, улар асарнинг иккинчи қисми
ҳам бўлиши лозимлигини эътироф этганлари ҳолда, унга
туғал асар сифатида ёндошиб таҳлил ва талқин қиладилар.
Қуйида узил-кесиллик даъвосидан тийилганимиз ҳолда,
бу борадаги мулоҳазаларимизни ўртага ташламоқчимиз.
Бу ўринда юритадиган фикрларимиз "иккинчи китоби
йўқолган "Кеча ва кундуз" романини тугал асар санаш
мумкинми?" деган саволдан туртки олиб, шу ва шунга
элчиб келган саволлар теграсида айланади.

Заҳматкаш олимимиз Н.Каримов "Чўлпон" номли
рисоласида мазкур масалага тўхталиб, "романининг "Кун-
дуз" деб номланган кейинги қисмининг ёзилмаганлиги
ёхуд нашр этилмаганлиги уни тугалланмаган асар
сифатид, баҳолаш"га асос бўлолмайди, деган фикрни

* Қаранг: "ЎзАС", 1988, 25 ноябр; "ЎзАС", 1990, 16 феврал; "Шарқ
юлдузи", 1989, 1-сон; "Ўзбек тили ва адабиёти", 1992, N 1.

олдинга суради. Олимнинг фикрича, ёзувчи "кўзда тутган гоё романининг биринчи китобидаёқ ўзининг тугал ифодасини топган, Чўлпон фақат ўзига бўлажак ҳужумнинг олдини олиш ниятидагина "Кундузни ёзмоқчи бўлган". Н.Каримов бу тўхтамга келаркан, С.Хусайннинг терговда берган гувоҳлигига таянади: "Унинг (Чўлпоннинг — Д.Қ.) тушунтиришига кўра, "Кеча" романининг фақат биринчи қисминигина ташкил этади, асарнинг иккинчи қисми эса "Кундуз" деб аталажак. Чўлпон бу сўзларни айтиб экан, уни яна ўтмиш тўғрисида ёзган, деб айбламасликлари учун романи шундай бўлишга мажбур бўлганлигини сўзлади". Дарҳақиқат, роман устида ишлаётган Чўлпон эҳтиёт-чораларини кўрган, бу ўринда Н.Каримов тўла ҳақ. Бироқ, юқоридаги парчадан кўрамизки, адиб "ўзига бўлажак ҳужумнинг олдини олиш ниятидагина "Кундуз"ни ёзмоқчи бўлган" эмас, балки шу ниятда яхлит асарни "шундай иккига бўлишга мажбур бўлган". Айтиш мумкинки, яхлит асар сифатида режалаштирилган "Кеча ва кундуз" мажбурият орқасидагина диалогия шаклини олган. Боз устига, маълумки, диалогия — композицион жиҳатдан нисбий мустақилликка эга икки асардан ташкил топган яхлит бутунлик. Бу бутунлиكنи таъминловчи бирламчи унсур эса — муаллиф, унинг дунёю давр концепцияси. Хўш, Чўлпоннинг дунёю давр концепцияси "Кеча"нинг ўзиданоқ англашиладими? Биринчи қисмдаёқ кўзланган гоёнинг тугал ифодаланиши, бадиий ниятнинг тўла амалга ошиши мумкинми? Фикримизча, йўқ. Зеро, биз "Кундуз"да воқеалар қай тарзда ривожланишини билмаймиз. Фақат шуниси аёнки, роман устида ишлаётган Чўлпон каршисида иккита йўл бор эди: ё замонасозлик йўлидан бориб инқилобдан кейинги турмушни алқаш, ё ҳақиқатдан чекинмай, ўзини қийнаган улкан муаммоларга баҳоли қудрат жавоб излаш. Биринчи ҳолда, бизнингча, "Кундуз"да Зебининг марказий ўрин тутishi, дейлик, Сибирда унинг бирон-бир инқилобчи ўрис аёли билан учрашинио ижтимоий фаол шахсга айланиши табиийроқ ва "соцреализм" аъёнчаларига мос. Бу ҳолда Чўлпон Мирёқубнинг интилишларини у эргашган гоёларнинг "сароб"дан ўзга эмаслигини кўрсатиш йўлидан бориши лозим. Иккинчи ҳолатда эса, аксинча, Мирёқубнинг марказга қўйилиши, адибнинг дунёю давр концепцияси кўпроқ шу образ билан боғлиқ очилиши даркор.

* Н.Каримов. Чўлпон. Т., 1991. 77-78-бетлар.

Масалани шу тарада қўйсақ, "Кеча"ни қандай талқин қилишимиз, Чўлпоннинг дунёю давр концепциясини тушунишимиз кўп жиҳатдан "Кундуз"ни қандай тасаввур қилишимизга боғлиқ эканини англаш қийин эмас. Дадил айтиш мумкинки, "Кундуз"ни қандай тасаввур қилишимиз "Кеча"нинг талқинига сифат жиҳатидан таъсир қилади. Шундай экан, "Кеча ва кундуз"га тугалланмаган асар сифатида қараш, бизнингча, тўғрироқ бўлади.

Айтиш керакки, бу ўринда масаланинг иккинчи томони ҳам ўта муҳим: Чўлпон мавжуд икки йўлнинг қай бирини танлаган? Сир эмас, Чўлпон 30-йилларда "Соз"га кирган мадҳия шеърларини яратди, колхоз турмушининг афзаллигидан баҳс этувчи "Тўқлик патгаси" сингари мақолалар эълон қилди. Бирмунча илгари булар Чўлпоннинг "совет позицияси"га ўтганидан далолат берувчи ҳужжат бўлганди, эндиликда эса уни айблаш учун дастакка айланиши ҳам ҳеч гап эмас... Кўрамизки, юқоридаги савол бевосита ижодкор шахси масаласи билан боғланиб кетади: роман устида ишлаётган Чўлпон "вингча"га айланиб бўлганмиди ё қўшилмаслик, шубҳаланишлик, инкор қилишликдек оддий инсоний ҳуқуқларини сақлаб қололган ШАХС ва САНЪАТКОР эдими?.. Сирасини айтганда, Чўлпоннинг биринчи йўлдан борганига далолат берувчи белгилар кўпроқдай. Жилла курси, кўпчиликнинг кўнглига иштибоҳ солувчи нарса — романнинг номланишики олайлик. Бир қарашда, айниқса 30-йиллардаги шеърлар руҳидан келиб чиқсақ, ҳаммаси равшандек: инқилобдан аввалги ҳаёт — "Кеча", кейингиси "Кундуз". Қиссадан чиқадиган ҳисса ҳам қип-қизил: "Яшасин инқилоб! Яшасин инқилоб берган ҳурлик!.." Бироқ кўнгил бунга кўнақолмайди, у Чўлпондан бошқа нарсани кутади. Зеро, улкан истисно соҳиби бўлмиш Чўлпон ҳаётни бадий тадқиқ қиларкан "оқ-қора" схемасидан имкон қадар қочганига, катта бадий ҳақиқатларни инкишоф этишга интилганига кўпроқ ишонгимиз келади. Йўқ, бу Чўлпонни оқлаш ёки улуғлashing интилиш эмас, асло: у бунга муҳтож ҳам эмас. Сираси, бу ишонч кўпроқ ўзимизга керак. Усиз тарих тақозоси билан қўймижоз бўлиб қолган миллатимиз ичидан-да, шеърлар этишганига ишонимиз душвор, усиз "Чўлпон" дейилганда кўксимизнинг фаҳру гурурга тўлиши ҳам — бекор. Бу ишонч бизга — янги йўл бошида ортига ўгирилиб, чамалаб-иккиланиб турган авлодга — юқорисига ўрлаётганимиз нарсанинг ҳамма позлари

бутлугига ишонишимиз, собитқадам бўлишимиз учун зарур. Шу важдан ҳам кўнглимизда милт этган ишончни асраб-авайлаб, уни имкон қадар мустақамлашга ҳаракат қиламиз.

Бир нарсага шак йўқ: ҳақиқатни очиқ-ошкор айтилмаслик Чўлпондай оловқалб, танглайи юрт ва миллат қайғуси билан кўтарилган шоирни ўртаган. Мустабин тузум жамиятни ўргимчак тўридай қоплаган бир даврда ёзилган "Қизиклар" номли мақоласида адиб шундай ёзади: "Подшоҳлар, султонлар, хонлар ва бекларнинг қамчиларидан қон томган замонларда, халқ кўпчилиги ўзлардини бир юлгун бачкисига ҳам айта олмаган даврларда, халқнинг оғир аҳволини, мамлакатнинг қора кунларини, кўпчилик фуқаронинг дард ва ҳасратини биронта сарой ёки халқ қизиги чиқиб "ҳазил" йўли билан едириб юборар эди (таъкидлар бизники — Д.Қ.)". Эътиборли жиҳати шундаки, бу сўзларни Чўлпон "Кеча ва кундуз" устида қизгин ишлаётган бир вақтда ёзган. Қадим халқ санъати намояндаларига чуқур ҳурмат ва ажиб бир ҳавас билан қараган адиб наҳот ўз дардини "йўли билан едириб юбориш"ни ўйламаган бўлса? Албатта, ўтмиш баҳона замонасига топиб таъриф берган Чўлпон бунинг учун ўша қизиклардай "боши кетиши" ёки "оқуйлик" (бадарга) қилиниши мумкинлигини яхши билган. Бироқ, бошқа бир нарса борки, у адибни руҳлантиради, журъату жасорат беради унга: "Фақат уларнинг (қизикларнинг — Д.Қ.) оғизларидан чиққан буюк ҳақиқатлар ҳақиқатгўй шоирларнинг ўлмас асарлари каби халқ кўнглига ёзилиб қоларди, мучаллардан мучалларга кўчарди*". Бу сўзларни фоний дунёдаги барча нарса ўткинчию, фақат **ҲҚ** ва **ҲАҚИҚАТ**гина боқий эканига имон келтирган **одамгина** ёзиши мумкиндек туюлади бизга. Чўлпоннинг **кўз** олдимизда Қақнус қушдек қайта бўй тиклаши унинг ўшанда минг бора ҳақ бўлганидан далолат беради.

Энди **романининг** номланишига қайтсак, юқорида келтирилганимиз **С.Хусайн** гувоҳлигига кўра, Чўлпон "ўтмиш тўғрисида" ёзапти, деб айбламасликлари учун романи шундай (яъни, "Кеча" ва "Кундуз" — Д.Қ.)

* "Санъат". 1991, 10-сон.

иккига бўлишга мажбур бўлган". Маълум бўладикки, Чўлпонга "Ўтган кунлар"га ёзилган маломат тошлари, А.Қодирийнинг қамалиб чиқишию "қосимовчилар", "бад-риддиновчилар" устидан ўтказилган ҳайбатли суд жараёнлари етарли дарс бўлган. Шу боис ҳам адиб романини ёзаркан зарур эҳтиёт чораларини кўради, дардини очиқ айтмасдан, "йўли билан едириб юбориш"га интилади. Дарвоқе, адибнинг ҳали эълон қилинмаган асарини ўқиб бериш учун марксистик танқидчиликнинг етакчиларидан бирини атайин уйига таклиф қилиши ҳам бежиз бўлмаган чоғи. "Кеча ва кундуз" ҳақида ёзувчи ҳаётлигида эълон қилинган ягона тақризда унга қуйидагича айб тақалади: "Чўлпон жадидларни тасвирлаганда ниқобланади, жадидларга тўғридан-тўғри ўз тили билан характеристика бермасдан, бу вазифани асардаги кишиларга юклайди. Чўлпоннинг қаҳрамонлари жадидларни мақтаб, кўкларга кўтарди".

Тариз муаллифлари ҳақлар: чиндан ҳам романда жадид савдогар пайдо бўлиши билан Чўлпон ҳимоячилигини ўзидан соқит қилади. Негаки, тақризчилар талабича "тўғридан-тўғри ўз тили билан характеристика" берилса, унинг учун биргина йўл-жадидларни "совет ёзувчиси позицияси"дан туриб қоралашгина қолур эди. Шу ўринда романдаги бошқа бир жиҳатга ҳам эътиборни қаратгимиз келади: адиб Акбарали, Раззоқ сўфи, Мирёқуб сингари "ёт унсурлар"га намойишкорона салбий муносабатда бўлади (замона талаби), айти пайтда уларнинг ҳар бирида ниссонни кўришга, хатти-ҳаракатларининг туб ижтимоий-руҳий асосларини очишга (реалистик санъат талаби) интилади. Шуниси ҳам борки, "синфийлик" оғуси билан заҳарланган китобхон учун мўлжалланган чизгилар бўртиб, юзада қалқиб туради ва... туб сабабларни пардалайди гўё.

Юқоридаги мулоҳазалардан Чўлпон "ниқобланиш" усулларидан онгли равишда, маълум мақсад йўлида режали фойдаланганини сезиш қийин эмас. Шундай экан, бизнингча, ўзининг қарашлари расмий нуқтаи назардан фарқли нишини билган адиб уларни "йўли билан едириб юбориш"га интилган, деган тўхтамга келишимиз мумкин. Айтиш керак, бу хулосамиз, Чўлпоннинг 30-йилларда ёзилган шеърлари, айрим мақолалари руҳидан келиб

* "Қизил Ўзбекистон", 1937 йил 6 август.

чиқилса, ўқувчида жиддий эътироз уйғотиши табиий. Таассуфки, бу эътирознинг дафъига бирон-бир ҳужжат келтиришга ожизмиз. Баски, бизда биргина имконият-адибнинг роман устида ишлаётган пайтдаги руҳий ҳолатини тушунишга интилишгина қолади. Мурад шуки, шояд бу ҳаракатимиз "нима учун номи "қора рўйхат"лар бошида турган Чўлпон шундай қалтис бир даврда - бор-йўғи ўн беш йиллик социалистик ватан тарихи қайта ёзилаётган пайтда, бундай қалтис мавзуга қўл урди?" деган саволга жавоб топишимизга имкон берса...

Адабиёт майдонига бевосита жадидчилик гоялари таъсирида, шу гояларнинг эташин тарғиботчиси сифатида кириб келган Чўлпон ижодининг аввалиданоқ ўта халқчил, таъбир жоиз бўлса, бирмунча "сўл"роқ позицияни тутган эди. "Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик" номли мақоласининг биринчи қисмида Чўлпон деҳқонларимизнинг зирот машиналаридан фойдаланмасликлари, натижада унумдор еримиз бўла туриб оч-наҳор яшашлари ҳақида куютиб ёзади. Унинг фикрича, "бу тўғрида "Ойна", "Садои Фарғона"ларимиз, мумкин бўлса, қишлоқ тилида кўброқ ёзиб англатсалар... халқ турмушини енгиллик тарафига неча одум отлатқон бўлур эдилар". Орадан бир оз вақт ўтгач, Чўлпон мақоланинг иккинчи қисмини ёзади: "Мақолани ёзгандан сўнгра (биринчи қисм назарда тутиляпти - Д.Қ.) қишлоқларда юруб, ўзум кўб деҳқонлар билан кўришуб фикр олишдим. Энди аларнинг фикрларини ўйлаган миллатпарвар киши кўзларидан қонлик ёшларини оқузмай мумкин эмас". Мақоланинг биринчи қисмида Чўлпон деҳқонларнинг борки кулфатларини онгсизликдан, мари-фатсизликдан деб билган бўлса, энди бунинг ўзга сабабларини кўради. Ёш муаллиф ўзи ўртага ташлаган саволга деҳқонлардан қуйидагича жавоб олади: "Дуруст, зироат машиналари фойдалиқ экан, аммо пул керак, бизнинг қўлимизда бўлса нақд тайёр пул йўқдур... Пахта эксак гўзапоносигача, бугдой эксак сомониғача қарзимиз бадалига хўжайинларимиз бойларга олиб бориб берамиз..." Деҳқонларнинг аҳволини яқиндан ўрганган Чўлпон мақоланинг иккинчи қисмини: "Ай тараққийпарвар ёшлар Сиз ҳам ёсангизлар ҳар вақт бечора мазлум деҳқонларни пулдорлардан, қуллик-асирликдан қутултирмоқ чоралари

Мақола "Садои Фарғона"нинг 1914 йил 10.18.23 сонларида босилган.

тўғрисида ёзинглар. Ҳаммадан бул керак" - деган мурожаат билан якунлайди. "Қутултирмоқ чоралари" деганида Чўлпон нималарни назарда тутгани бизга қоронғу, бу тўғрида турли тахминларни олға суриш ҳам жоиз эмасдай. Бироқ, мақоланинг учинчи қисмини адиб шундай сўзлар билан якунлайдики, уларга тўхталиб ўтмаслик қийин: "Ёзайлук, қариндошлар зироатдан! Ёзайлук, қариндошлар, иқтисоддан! Алар бўлса мактаб ҳам бўлур, илм ҳам бўлур. Деҳқонлар бойлар қўлидан, қуллик-асирликдан қутулса, ҳаммаси бўлур..." Кўрини-дики, яқин икки ой ичида Чўлпоннинг қарашларида жиддий ўзгаришлар кўзга ташланмоқда. Аввалида у маърифатни тараққиётнинг бирламчи шарти сифатида тушунган бўлса, энди ижтимоий-иқтисодий ислохни илму маориф равиқининг асоси деб билади. Бундай шаронгда эртами-кеч Чўлпоннинг қаршисида "деҳқонларни қандай қилиб қутултириш мумкин?" деган савол кўндаланг бўлиши табиий. Тўғри, ҳозирча у "ёзайлук!" деган даъват билан кифояланмоқда, лекин кейин-чи? Дейлик, бирон йилдан сўнг, уруш туфайли деҳқонларнинг аҳволи яна-да оғирлашганда-чи?..

Юқоридаги мулоҳазаларимиздан кўринадики, ижтимоий ҳаётни ўзгартриш заруратини чуқур ҳис қилган, бироқ буни амалга ошириш йўллари ҳақида аниқ бир тўхтамга келиб улғирмаган Чўлпон инқилобни уш қаршилашга руҳан тайёр эди. Зеро, инқилоб байроғига ёзилмиш шиорлар ҳам миллатпарвар шоирнинг орзу-интилишларига ҳамоҳангдай эди. Чўлпон инқилобга катта умид боғлади, унга сидқидилдан хизмат қилди. Шоирнинг инқилоб йиллари ёзилган "Қизил байроқ" сингари шеърларида барқ уриб турган самимият ҳам шундан далолат бериб туради. Бироқ Чўлпон оддийгина миллионларнинг бири эмасди, тангри унга, А.Орипов айтмоқчи, "Буюк юрак, бергандики, бу юрак миллатнинг тақдирию истиқболи қайғусида ёнади. Инқилобнинг дастлабки йилларидаёқ юз берган ижтимоий ҳодисалар шоир дилига иштибос ҳуруғини сочдики, унинг бу даврдаги ҳаёти умид ва шу ҳалар курашидан иборат дегимиз келади. Табиийки, йу нарс унинг ижодида сезиларли из қолдирди. Шу йилларда ёзилган "Қизил байналмилал", "Биринчи май", "Кураш" каби шеърлар, "Шўро ҳукумати ва санои нафиса" сингари мақолалар, шубҳасиз, ўша ишончнинг ва умиднинг маҳсули эди. Иккинчи томондан, худди шу даврда ҳурлик ва тенглик шиорлари билан чиққан

инқилоб Туркистон халқларини бунёматларидан бенасиб қолдираётганини кўрган шоир қаламидан "Ўбегим", "Кишан", "Кўнгил" каби аламли шеърлар тўкилди. Туркистон элига, айниқса, Фарғонага беадад кулфатлар келтирган биродаркушлик уруши вақтида Чўлпон ижодида умидсизлик, тушқунлик оҳанглари бўртиброқ кўринди:

Кенглик хаёллари учдими кўкка,
Бутун умидларим ёвларми кўмди?
Мангу тутқунликка кирдими ўлка,
Хаёлда порлаган шамларми сўнди?..

Айни пайтда, Чўлпон буткул умидсизликка тушган, дея олмаймиз. Янги ҳукумат, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш борасида олиб бораётган ишлар унга далда берди. Худди шу вақтда бошланган "маҳкамаларни тубжойлаштириш" ишларини ҳам Чўлпон илиқ кутиб олган, чамаси, бунда у миллий сиёсатнинг тўғри йўлга тушаётганини кўрган. Адибнинг 1924-1925 йиллар мобайнида "Фарғона" газетаси саҳифаларида эълон қилган қатор мақола ва хабарлари юқоридаги фикримиз фойдасига гувоҳлик беради. Энди Чўлпон ўзини изтиробга солган ишларни кўпроқ урушнинг асорати деб тушунишга мойил, янги ҳукуматга яна умид билан қарайди: "... ҳақиқатда асл иш, асл меҳнат, асл ўзни кўрсатиш эндигина бошланди десак бўладур. Чунки, бурунги ҳайъатларнинг вазифаларида душман билан урушмак баробарида бузмоқлик ҳам бўлса, ҳозирги ва мундан кейинги ҳайъатларнинг вазифалари тўппа-тўғри: тузатиш, обод қилиш, гуллаштишдур*" – дейиши ҳам шундан. Бироқ бу умидворлик ҳисси энди инқилоб йилларидаги каби шоир дилида устивор бўлишга қодир эмасди. Профессор Б.Қосимов гувоҳлик беришича, Фитрат 1921 йилда Чўлпон шарофига берган зиёфатда "Шарифжон қозининг (Бухоронинг тараққийпарвар кишиларидан, қозикалон ҳам бўлган, 1918 йилда амир қамоққа олган эди) ҳақли эътирозларига жавобан: "Ахир биз бунақа инқилобни истаган эмасмиз, тақсир!" – деган экан** . Фитрат билан ҳамфикр, ўзини унинг шогирдларидан деб билган Чўлпонда ҳам бундай фикр бўлган, албатта. Бу нарсаник бор "Ёрқиной"да яққол кўринди. Пьеса қаҳрамонларидан бири Пўлат

* "Фарғона", 1924 йил 3 июль.

** Б.Қосимов. Фитрат. "Шарқ қолдуси", 1992, НЛО.

ҳокимиятни қўлга олгач: "Элнинг хоҳиши билан бу иш бир бўлди, кетди. Энди, ўша элга қўлдан келганча бир нарса бериш керак. Ҳар вилоятнинг беги, бурунгидай, ўз бошига хон бўлиб олиб, юртни хоҳлаганича сўриб ётса... Мунча қон тўкишнинг нима кераги бор эди?" — деб ўйга толади. Кўрамизки, инқилоб дея тўкилган бегуноҳ қонлар шоирни атрофида юз берган, юз бераётган ҳодисалар моҳияти ҳақида жиддий ўйлашга мажбур қилган. Лекин мустабид тузумнинг кучайиши инқилоб йиллари ва 20-йилларнинг аввалидаги нисбий эркинлик-ни-да бўғиб қўйди. 20-йилларнинг ўрталарига келиб адабиёт жабҳасида ҳам "синфий кураш"нинг авж олиши, матбуотда Чўлпонга қарши кампаниянинг бошланиши — буларнинг бари шоир ижодида чуқур из қолдирди. Илгари Чўлпон умидию шубҳаларини, қувончию аламларини бирдай самимий қуйлаётган бўлса, энди борлиқнинг нурли жиҳатлари ҳақидагина ёза оларди, холос. Миллат қайғусида яшаган шоирнинг салкам йигирма йиллик изтиробли ўйларидан туғилган гаплари бўғзида қотган эди. Ҳаётининг айнаи шу палласида Чўлпон "Кеча ва кундуз" га қўл урди, яъни, босиб ўтилган йўлни қаҳрамонлари билан яна бир қарра, энди ҳар бир қадамни ўйлаб босиб ўтишга жазм қилди. Зеро, инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигининг бадий таҳлили адибга юртининг ижтимоий — тарихий тараққиёт тенденцияларини кузатиш ва шу орқали замонасини тушуниш имконини берибгина қолмасдан, дилидагини айтишнинг ягона йўли ҳам эди. Шу маънода "Кеча ва кундуз" нинг ёзилиши ижтимоий-шахсий зарурат, у чин маънода "эҳтиёж фарзанди", буюк санъаткорнинг "оққуш қўшиғи" эди, дегимиз келади...

Табиийки, бу ўринда "Чўлпон" "ниқобланиш" усулларидан режали фойдаланган экан, унинг қарашлари "расмий нуқтаи назардан" нимаси билан фарқланади?" деган савол туғилади. Бизнингча, Чўлпон романда инқилоб арафасидаги Туркистоннинг кенг эпик полотносини чизишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Романда турли ижтимоий гуруҳлар — феодаллар, чор чиновниклари, миллий буржуазия, йўқсул омма, руҳонийлар ҳаётини қамраб олишга, улар орасидаги зиддиятли муносабатларни очиб беришга интилиш ҳам шундан далолат беради. Айнаи шу гуруҳлар орасидаги зиддиятлар, уларни бартараф этиш йўлидаги кураш (хоҳ тинч йўл билан, хоҳ уруш йўли билан бўлсин) ижтимоий тараққиёт негизи эканини назарда тутсак, ёзувчини кўпроқ

ижтимоий-сиёсий муаммолар, ижтимоий тараққиёт масалалари ташвишлантирганини кўришимиз мумкин. Айтиш мумкинки, ёзувчи романда ҳам ижтимоётчи ва ҳам инсоншунос сифатида бўй кўрсатади, яъни асарда ижтимоий ва психологик таҳлил уйғунлашиб кетади. Шунга кўра, "Кеча ва кундуз"ни ижтимоий - сиёсий психологик роман деб айтиш мумкин. Бу жанрга мансуб асар негизида эса, маълумки, даврнинг асосий ижтимоий конфликти ётади. Чўлпон романида даврнинг асосий ижтимоий конфликт сифатида феодал асослар билан шаклланиб келаётган миллий буржуазия орасидаги зиддиятлар олинган. Акбарали билан Мирёқуб муносабатларини тасвирлаш орқали адиб, бир тарафдан, феодализмнинг чириб битганини, иккинчи томондан, буржуазиянинг иқтисодий-сиёсий истиқболга эга эканини кўрсата олган. Бу эса даврнинг асосий ижтимоий конфликти ёзувчи ва эзилувчи синфлар орасида ётганини (расмий нуқтаи назар), демакки, Октябр тўнтаришининг тарихий зарурагличини инкор қилиш билан баробар эди. Шу мулоҳазалардан келиб чиқсак, романга эпиграф қилиб олинган Горький сўзлари ҳам қалқон, ҳам калит бўлиб ёлғиз қилиши ойдинлашади: "Маърифат чоғиштириб йўриш билан ҳосил бўлади, бизнинг ёшлар эса ўз кўрганларини ҳеч нима билан чоғиштиролмайдилар, улар кечмишни билмайдилар ва шу учун ҳозирги замоннинг кимлигини етарли даражада очиқ англабмайдилар (таъкид бизники - Д.Қ.)".

"Кеча" муаллифининг нияти юқоридагича тушунилса, асарнинг асосий гоявий-бадий юкини ташувчи, яъни бош қаҳрамон Мирёқуб, деган хулосага келамиз. Бироқ бу хулосамиз кўпчилик устоз адабиётшунослар фикрларига зид келади. Жумладан, профессор О.Шарафиддинов "Романининг бош қаҳрамони - Зеби" деган фикрдалар. Олим мазкур фикрнинг қуйидагича асослайди: "Романи Зеби учун ёзилган, кўп нарсалар у билан боғлиқ. Шу ўн беш ёшли оғизани Чўлпон бутун ҳаётининг тимсоли, ақтимоли, ўзбек ҳаётининг тимсоли, мангу яшнайдиган бир гўзал ҳаёт тимсоли сифатида олади. Асарнинг бош концепцияси менимча, атрофдаги муҳит - Акбаралилар, Раззоқ сўфилар, эшонлар, бариники Мирёқублар муҳитида бу гўзалликка ўрин йўқ, бу гўзаллик ўлимга маҳкум,

ҳокимиятни қўлга олгач: "Элнинг хоҳиши билан бу иш бир бўлди, кетди. Энди, ўша элга қўлдан келганча бир нарса бериш керак. Ҳар вилоятнинг беги, бурунгидай, ўз бошига хон бўлиб олиб, юртни хоҳлаганича сўриб ётса... Мунча қои тўкишнинг нима кераги бор эди?" — деб ўйга толади. Кўрамизки, инқилоб дея тўкилган бегуноҳ қонлар шоирни атрофида юз берган, юз бераётган ҳодисалар моҳияти ҳақида жиддий ўйлашга мажбур қилган. Лекин мустабид тузумнинг кучайиши инқилоб йиллари ва 20-йилларнинг аввалидаги нисбий эркинликни — да бўғиб қўйди. 20-йилларнинг ўрталарига келиб адабиёт жабҳасида ҳам "синфий кураш"нинг авж олиши, матбуотда Чўлпонга қарши кампаниянинг бошланиши — буларнинг бари шоир ижодида чуқур из қолдирди. Илгари Чўлпон умидию шубҳаларини, қувончию аламларини бирдай самимий куйлаётган бўлса, энди борлиқнинг нурли жиҳатлари ҳақидагина ёза оларди, холос. Миллат қайғусида яшаган шоирнинг салкам йигирма йиллик изтиробли ўйларидан тугилган гаплари бўғзида қотган эди. Ҳаётининг айни шу палласида Чўлпон "Кеча ва кундуз" га қўл урди, яъни, босиб ўтилган йўлни қаҳрамонлари билан яна бир карра, энди ҳар бир қадамини ўйлаб босиб ўтишга жазм қилди. Зеро, инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигининг бадий таҳлили адибга юртининг ижтимоий — тарихий тараққиёт тенденцияларини кузатиш ва шу орқали замонасини тушуниш имконини берибгина қолмасдан, дилидагини айтишнинг ягона йўли ҳам эди. Шу маънода "Кеча ва кундуз" нинг ёзилиши ижтимоий-шахсий зарурат, у чин маънода "эҳтиёж фарзанди", буюк санъаткорнинг "оққуш қўшиғи" эди, дегимиз келади...

Табиийки, бу ўринда "Чўлпон" "ниқобланиш" усулларидан режални фойдаланган экан, унинг қарашлари "расмий нуқтаи назардан" нимаси билан фарқланади?" деган савол тугилади. Бизнингча, Чўлпон романда инқилоб арафасидаги Туркистоннинг кенг эпик полотносини чизишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Романда турли ижтимоий гуруҳлар — феодаллар, чор чиновниклари, миллий буржуазия, йўқсул омма, руҳонийлар ҳаётини қамраб олишга, улар орасидаги зиддиятли муносабатларни очиб беришга интилиш ҳам шундан далолат беради. Айни шу гуруҳлар орасидаги зиддиятлар, уларни бартараф этиш йўлидаги кураш (хоҳ тинч йўл билан, хоҳ уруш йўли билан бўлсин) ижтимоий тараққиёт негизи эканини назарда тутсак, ёзувчини кўпроқ

ижтимоий-сиёсий муаммолар, ижтимоий тараққиёт масалалари ташвишлантирганини ҳуришимиз мумкин. Айтиш мумкинки, ёзувчи романда ҳам ижтимоийчи ва ҳам инсоншунос сифатида буй кўрсатади, яъни асарда ижтимоий ва психологик таҳлил уйғунилашиб кетади. Шунга кўра, "Кеча ва кундуз"ни ижтимоий-сиёсий психологик роман деб айтиш мумкин. Бу жанрга мансуб асар негизида эса, маълумки, даврнинг асосий ижтимоий конфликтни ётади. Чўлпон романида даврнинг асосий ижтимоий конфликтни сифатида феодал асослар билан шаклланиб келаётган миллий буржуазия орасидаги андешалар олинган. Акбарали билан Мирёқуб муносабатларини тасвирлаш орқали адиб, бир тарафдан, феодализмнинг чириб битганини, иккинчи томондан, буржуазиянинг иқтисодий-сиёсий истиқболга эга эканини кўрсата олган. Бу эса даврнинг асосий ижтимоий конфликтни ёзувчи ва ёзилувчи синфлар орасида ётганини (расмий нуқтаи назар), демакки, Октябрь тўнтаришининг тарихий заруратлигини инкор қилиш билан баробар эди. Шу мулоҳазалардан келиб чиқсак, романга эпиграф қилиб олинган Горький сўзлари ҳам қалқон, ҳам калит бўлиб хизмат қилиши ойдинлашади: "Маърифат чоғиштириб ёриш билан ҳосил бўлади, бизнинг ёшлар эса ўз ёрганларини ҳеч нима билан чоғиштиролмайдилар, улар кечмишни билмайдилар ва шу учун ҳозирги замоннинг ималигини етарли даражада очиқ англаёлмайдилар (таъкид бизники - Д.Қ.)".

"Кеча" муаллифининг нияти юқоридагича тушунилса, асарнинг асосий гоявий-бадний юкини ташувчи, яъни бош қаҳрамони Мирёқуб, деган хулосага кетамиз. Бироқ бу хулосамиз кўпчилик устоз адабиётшунослар фикрларига зид келади. Жумладан, профессор О.Шарафиддинов "Романинг бош қаҳрамони - Зеби"* деган фикрдалар. Далил мазкур фикрнинг қуйидагича асослайди: "Роман Зеби учун ёзилган, кўп нарсалар у билан боғлиқ. Шу ўн беш ёшли оғизани Чўлпон бутун ҳаётининг тимсоли, ақтимоли, ўзбек ҳаётининг тимсоли, мангу яшайдиган бир гўзал ҳаёт тимсоли сифатида олади. Асарнинг бош концепцияси менимча, атрофдаги муҳит - Акбаралилар, Раззоқ сўфилар, эшонлар, борики Мирёқублар муҳитида бу гўзалликка ўрин йўқ, бу гўзаллик ўлимга маҳкум,

деган ғояни ўз ичига олади. Асарда шундай катта конфликт бор^{*}. Кўриниб турибдики, О.Шарафиддинов асар конфликтини ўзгачароқ талқин қилади ва тан олиш керак, умуминсоний қадриятлар, ҳақиқий санъат нуқтаи назаридан олим тўла ҳақ. Бироқ, маълумки, бадний асар кўп қатламли ҳодиса. Уларнинг бири асарнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятидирки, айти шу нарса унинг актуаллигини белгилайди. Шуниси ҳам борки, актуал қатлам вақтнинг ўтишию ижтимоий-сиёсий шароитларнинг ўзгариши баробари заифлашиб, йўқолиб боради. Айти пайтда, чинакам бадний асар келажакка юз тутаяди, чунки ҳақиқий санъаткор замонасини умуминсоний қадриятларнинг ўлмас мезонлари-ла баҳолайди. Худди шу нарса асарнинг умрбоқийлигини таъминловчи туб эстетик қатламни ташкил қилади. Актуал қатлам деганимиз нечоғли ўткинчи бўлмасин, у ёзувчининг ғоявий позициясини белгилайди, баски, ўзга қатламларни очишга калит бўлиб хизмат қилади. Бизнингча, асар конфликт масаласида профессор О.Шарафиддинов фикрига қўшилсак, унда романга соф санъат ҳодисаси сифатидагина қараган бўлиб қоламиз. Ҳолбуки, бугунги ижтимоий реаллик "Кеча ва кундуз"даги актуал қатламни кучайтирса кучайтирдики, асло заифлаштиргани йўқ. Бундан ташқари, мунаққид айтмоқчи "ғўзаллик ва муҳит" конфликтини юқорида айтганимиз асосий ижтимоий конфликтнинг бир қирраси, аниқроғи ҳосиласи сифатида тушуниш мумкиндай туюлади бизга.

Зеби романининг бош қаҳрамони деганида О.Шарафиддинов асардаги кўп нарсалар у билан боғлиқлигидан келиб чиқади. Дарҳақиқат, асар сюжетида Зеби шунчалар катта ўрин тутаядики, беихтиёр "роман Зеби учун ёзилган" деган фикрга қўшилгинг келади киши. Ёзувчининг бу қаҳрамонига айрича меҳр билан қараши эса, назаримизда, ўқувчининг бутун диққат-этиборини Зеби тақдирига жалб этиб, бошқа қаҳрамонларни кўлагада қолдираётгандек туюлади. Эҳтимол ножоиздай кўринар, шундай бўлса-да, бошқа бир адабий фактни эслатиб ўтмоқчимиз. Чўлпон роман а кўл урган вақтдан роса бир аср илгари рус шоири А.С.Пушкин Пугачёв бошчилигидаги қўзғолон воқеаларига қизиқиб қолади. У қўзғолон бўлиб ўтган жойларни кезади, қариялар билан суҳбатлашади, архив

* ТошДУ ХХ аср ўзбек адабиёти кафедрасининг 1991 йил 9 декабр мажлиси баённомасидан.

материалларини синчиклаб ўрганади. Шоирнинг бу уринишлари натижаси ўлароқ "Пугачёв кўзголини тарихи" номли илмий рисола дунёга келади. Лекин Пушкин бу билан қаноатланмади: исёнкор шоир Пугачёвнинг бадий сиймосини яратишни, унинг руҳини ўзича тушунишни истарди. Энг қизиғи: шу ниятда ёзилган "Капитан қизи"нинг сюжет марказида Гринёву Мироновлар турди: муаллиф эса ўзини асло осий Пугачёв тақдири эмас, номус, бурч, садоқат ва хиёнат каби ахлоқий проблемалар қизиқтиргандай кўрсатди. Муайян шарт-шароитлар Пушкинни шундай йўл туттишга, ниятини саргузаштгамо воқеалар тасвири-ла пардалашга мажбур қилгани аён. Бенихтиёр Чўлпон ҳам "Кеча ва кундуз"да шунга ўхшаш йўл тутмаганимкан, деган андиша келади кўнгилга. Агар шу андишамизда озми-кўпми ҳақиқат бўлса, у ҳолда "Кеча ва кундуз"нинг бутун тизими "ниқобланиш" принципи асосига қурилган дейиш мумкин. Демак, Чўлпон асарнинг актуал қатламини онгли равишда зоҳирий (замона мафкурасига мос) ва ботиний (муаллиф концепцияси) бўлаклардан таркиб топтиргани, таҳлилда буни назардан қочирмаслик лозим бўлади.

Зебининг асар сюжетида тутган ўрнига ўз вақтида танқидчи Р.Отаев шоирона топиб баҳо берганди. Романдаги асосий персонажларни "Етти қароқчи"га нисбат бергач, мунаққид ёзади: "Маълумки, "Етти қароқчи", ҳар қайсисининг нечоғли хира-ёруғлиги, узоқ-яқинлигидан қатъий назар, яна бир ёритқич — қутб юлдузи билан боғланган, унинг теварагидан айланади. Романдаги мана шундай қутб юлдузи, яъни марказий қаҳрамон, шак-шубҳа йўқки Зеби (Зебинисо) образидир"⁶. Бироқ Зебини асарнинг етакчи ғоясини ташувчи бош қаҳрамон сифатида тушуниш мунаққидни: "... асардан кўзда тутилган асосий мақсад, айтишлик, Ойбекнинг "Қутлуғ қон" романидагидек, Буюк Инқилобий Ҳаракатнинг ўзини кўрсатиш эмас, балки Улуғ Октябрь инқилоби қуёшини тақозо этган муҳит — зимистон кечани бутун даҳшату фожиялари билан кўрсатиш эди ва бу ишми Чўлпон санъаткорона бир тарзда удалай олган. Одатда энг улуг, муҳаддас, шарафли йўлда жонини қурбон қилганларни халқимиз "шаҳид кетди" дейди. Гап Зебидек балоғат ёшига етмаганлар хусусида кетар экан, улар, албатта, икки баравар шаҳид! Ҳа, "Кеча" осмонидаги бу "ароғон юлдуз, ўзи ҳам билмагани ҳолда, Буюк Инқилоб Тонгини

* "Шарқ юлдузи", 1986 йил 1-сон.

бошлаб келган дастлабки икки қарра шаҳидлардан эди (таъкидлар бизники = Д.Қ.)" деган хулосага олиб келади. Мунаққиднинг бу хулосасига қисман қўшилиш мумкин: ҳақиқатан ҳам Чўлпон "зимистон кечани бутун даҳшату фожиалари билан кўрсатиш"ни санъаткорона уддалаган. Лекин адиб талқинидаги "кеча", Р.Отаев айтмоқчи, "Улуғ Октябр инқилоби қуёшини тақозо қилармиди? Йўқ, бизнинг бунгача юритган мулоҳазаларимиз ҳам аслида шунинг зиддига эди. Тан олиш керак, Р.Отаев мақоласи ёзилган вақт шаронти ўзга эди, ундан бери ўтган тўрт йил ичида жамиятимиз ҳаётида, кишилар дунёқарашида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Шундай бўлса-да, мунаққиднинг юқоридагича хулосага келиши сабабини биз кўпсиз Зобини "чарогон юлдуз" дея орттириб баҳолаганида кўрамиз. Ҳўш, муаллиф уқувчилар меҳрини қозонган Зоби мунаққид айтган "етти қароқчи"дан нимаси билан фарқланади?

Чўлпон талқинидаги "кеча"нинг бутун даҳшати шундаки, у одамларни қалбан мажруҳ қилади, маънавий таназзулга етаклайди. Уша муҳит "беш-тўрт таноб ерли" ўзига тўқ, Хадичахон билан дурустгина турмуш кечирishi мумкин бўлган Акбаралини фақш ботқоғига ботирди: етти авлоди деҳқончиликдан нон еган Раззоқ сўфини текинхўр қимсаю мулофиқ диндорга айлантирди: Пошшахону Султонхондек бемалол бир уйни обод, бир йигитни бахтиёр қила оладиган гулдэк аёлларни зино кўчасига бошлади... Буларнинг маънавий қатшоқланиши шу даражадаки, улар муҳитни соғломлаштириш ҳақида ўйламайдилар, шу муҳит доирасида ўз манфаатларини кўзлайдилар, холос. Юрт бошида "бенамоз раислар", яъни заиф имомларнинг туриши раиятта таъсирсиз қолмаган: "одамлар намозга юрмай қўйганлар". Миллатининг фожасини Чўлпон айти шу эътиқодсизликда кўради: одамлар на охиратини обод қилишни ва на фоний дунёдаги турмушларини яхшилашни ўйлашади – бугункинг ташвишида яшашади. Жоҳилият даврларини азалдан "зулумот" деб таърифлангани каби, Чўлпон ҳам тарихимизнинг шу бўлагини "кеча" деб атайди. Табиийки, бу зулумотда Зоби ўзининг тугма содда-бегуборлиги, мафтун ор самимияти билан алоҳида ажралиб туради. Бироқ, бизнингча, Чўлпон уни асло "чарогон юлдуз", айниқса "қутб юлдузи" (бу юлдузга қараб йўл белгиланган ахир) деб талқин қилган эмас. А.Қодирий Раъно ҳақида "табиат хасис эмас: тикандан гул, аридан бол яратиберилади" дегини каби, Зоби ҳам ўша саховатли табиатнинг Раззоқ сўфи хонадонига яратган бир мўъжизаси. Сўфи хонадонигаги муҳит нечоғли сиқик бўлмасин,

у қизнинг тугма фазилатларини биллур ялаш каби мусаффо сақлаган. Зеби сафардош дугоналари орасида ҳам яққол ажралиб турадики, бу нарса унинг шу чоққача фақат "ўз олами"да яшаганидан далолат беради. Чўлпон талқинидаги Зебига исён ҳисси буткул бегона, у чор-ночор мингбошига таслим бўлганида адиб: "Эртаси куни унча ижирганмади. Ундан кейин табиат ўз ишини қилди. Мамлакатнинг қизгин қуёшида тез етилган тан бечора қизнинг маънос кўнглини ўз қучоғига олди"^{*}, — дейди—да, гапни мухтасар қилади. Тақдирига тан берган қиз энди ўзини овуттишга интилади: "Ув, қиз боланинг пешонаси қурсин! Ўзи хоҳлаб эрга тегармиди? Мени отам шу қари одамга берди деб койийман: мунга бермаса кимга берарди? Ўзим суйган йигитга берармиди, қалай? Тантилиги тутиб кетганда Эшонбобога бериб юборарди... У мундан бешбаттар!" (244). Англаш мумкинки, қиз ўзини т.ш.омила кўнишга чоғлаети, зотан шундагина аламлари босилади — хотиржамроқ яшай бошлайди. Ҳолис айтсак, Зебининг бу ҳаракати мақсад-моҳиятига кўра Султонхоннинг "сатаишларга ошно бўламай" деганига яқин — иккаласи ҳам тақдир юкини бир оз енгиллатмоқ истагидан юзага келади. Пошшахоннинг аламли ўйларидан қизнинг янги турмушга батамом кўнаёзгани сезилади: "Мингбоши Зебихоннинг уйига қана тикиб олди. У уйдан гоҳ ёш келиннинг қувноқ ва болаларча кулиши, гоҳ қари куёвнинг хурсанд қийқиришлари, гоҳ бўлса янги қайлиқнинг йўрга зарбли дутори билан ширин ва ширалик овози, гоҳ бўлса янги келтирилган граммфонда Нетайхоннинг қичиқ яллалари эшитилади... Ана турмуш! Ана куёв—қайлиқ! Пошшахон билан Султонхон ҳам қайлиқ бўлибдими?... (245). Албатта, Пошшахоннинг ўйларида озроқ муболага йўқ эмас, бироқ Зебининг бутун орзу-армонларини унутишга интилиб, ўзини батамом янги турмуш завоқига бергани ҳам тайин. Энди ўйлаб кўрайлик: иогоҳ мингбоши ўлмаганида, нима бўларди? Ўлимидан олдиноқ мингбоши "кенжа"сига нисбатан совий бошлагани сезилган эди. Аро йўлда қолгач, Зеби ҳам Султонхону Пошшахонлар йўлидан бормасди, деб ким кафолат бера олади? Зотан, Султонхону Пошшахонларнинг бир пайтлар Зебидай бокираю бегубор бўлганларини ҳам инкор этиш душвор. Бундан кўринадики, Чўлпон талқинида муҳитнинг смирувчи кучи Зебининг тугма фазилатларидан—да

* Чўлпон. Яна олдим сазовим. Т.. 1991. 228-бет. Бундан кейин ҳамасида саҳифа кўрсатилади.

кучлироқ келиши, унинг ҳам маънавий таназзул томон юз тутиш эҳтимоли мавжуд эди. Хўш, нима учун Чўлпон аввалида суюкли қаҳрамонини китобхон наздида осмонларга олиб чиқади-ю, кейин сездирмайгина бошқалар орасига сингдириб юборади? Чунки, бизнингча, Чўлпон Зеби тимсолида, Р.Отаев айтмоқчи, "шарафли йўлда жонини қурбон қилганлар"дан бирини эмас, ўша ўзи тасвирлаган даҳшатли муҳитнинг мингларча беэзабон қурбонларидан бирини кўради. Шу маънода Акбаралию Раззоқ сўфи, Пошшахону Султонхонлар ҳам муҳитнинг қурбонларидирларки, Зебини улар орасидан алоҳида ажратиб олиш қийин.

Романдаги биргина қаҳрамон – Мирёқуб "кеча"нинг бутун даҳшатини, ўзининг турмуш-тубанлик эканини англашга келади, маънавий-руҳий тадрижга юз буради. Ўзича йўл излаётган Мирёқубнинг жадидларга рўбарў бўлиши ҳам бежиз эмас: адиб жадидларни миллатга зулматдан чиқиш йўлини кўрсатувчи "қутб юлдузи" деб тушунади. Айтиш мумкинки, юртининг ўтмишига йигирма йил юксаклигидан назар солган адиб ўша даврда ижтимоий ҳаётни ислоҳ қилишга қодир кучли жадидлардагина кўради. Демак, ҳаётининг сўнгги йилларида Чўлпон Октябрь инқилобининг чин моҳиятига етган, унинг тарихий зарурат эмас, балки давр талотўплари ҳосиласи сифатида юз бермиш мудҳиш хатолик сифатида тушунган, дея тахмин қилиш мумкин. Моҳиятни англаган адибнинг инқилобга боғлаган умидлари, социалистик идеалларга мафтунлиги изсиз йўқолгандирки, ёшлар "ҳозирги замоннинг нималигини" англашлар деган ниятда романга қўл ургандир.

Албатта, романнинг кейинги қисмида, профессор О.Шарафиддинов тахмин қилганидек, Зеби тақдири давом эттирилиши, "ҳаётнинг шафқатсиз синовларидан ўтиб фаол курашчига айланиш жараёни"нинг кўрсатилиши эҳтимолидан ҳоли эмас. Ҳатто кейинги қисмда ҳам Зеби билан боғлиқ воқеалар сюжетда яна кенг ўрин тутиши эҳтимолини ҳам инкор қилолмаймиз. Лекин шунда ҳам, бизнингча, Чўлпоннинг инқилоб ва ундан кейинги талотўпларга, янги тузумга муносабати, унинг изтиробли олами аниқроғи – дунёю давр концепцияси кўпроқ Мирёқуб руҳиясидаги зиддиятли жараёнлар тасвири орқали очилади. Шу нуқтаи назардан "роман Мирёқуб учун ёзилган" дегимиз келади. Чўлпон қаҳрамонини юқоридагича "рол"га обдан тайёрлаганки, бу ҳақда кейинги бобда сўз юритамиз.

МИРЁҚУБ ОБРАЗИНИНГ ИЖТИМОЙ-МАЪНА- ВИЙ ТАДРИЖИ

"Кеча ва кундуз"да психологик таҳлил нуқтан назаридан юксак маҳорат билан яратилган характерлардан бири, шубҳасиз, Мирёқуб образидир. Ўз олдига қўйган ғоявий-бадиий ният талаби билан Чўлпон Мирёқуб руҳияси таҳлилига, унинг психологик жиҳатдан ишонарли бўлишига жиддий эътибор беради. Профессор О.Шарафиддинов бу образ ҳақида тўхталиб: "Мирёқуб образининг зиддиятли қирраларини белгилаган нарсаси шундаки, у бир томондан, янгича буржуа одамига хос сифатларга эга, ammo иккинчи жиҳатдан, ўз муҳитидан бутунлай узилиб ҳам кетган эмас*", — деб ёзади. Чўлпон Мирёқуб руҳиясидаги тадрижни тасвирларкан, қаҳрамоннинг "ўз муҳитидан узилиб" чиқишини, бунинг ижтимоий-руҳий илдишларини кўрсатишга интилади.

Мирёқубнинг ички оламини очиш, унинг маънавий қиёфасини ўзгартирган, ижтимоий-сиёсий қарашларини шакллантирган (гарчи бу нарсаси "Кеча"да ниҳоясига етмаган бўлса-да) руҳий жараён бизнингча, бир-бирига узвий боғлиқ бўлган уч босқичда кўрсатилади: 1) психологик замин; 2) қаҳрамон руҳиясини хатти-ҳаракатлари орқали очиш; 3) руҳий жараёнларнинг бевоқиф тасвири. Кўрамизки, Мирёқуб характерининг яратилишида реалистик психологик таҳлилнинг ҳар учала — динамик, типологик ва аналитик принциплари** қўлланади. Шунинг ҳам қайд этиш лозимки, Мирёқуб руҳиясини очишда аналитик принцип етакчи мавқе тутди, бошқалари эса уни тўлдиришга, конкретлаштиришга хизмат қилади.

Биринчи босқич — психологик замин*** қаҳрамоннинг кейинги хатти-ҳаракатларини психологик жиҳатдан асослашда, эволюциянинг бошланишидаги ҳолатини белгилаб олишда муҳим аҳамият касб этади. Гап шундаки, "Кеча ва кундуз" қаҳрамон ҳаётини босқичма-босқич, хронологик тарада (масалан, Н.Островскийнинг "Пўлат қандай тоб-

* "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1990, 16 феврал.

** Бу ҳақда қаранг: Храпченко М.Б. Лев Толстой как художник. М., 1978. С. 411-412.

*** Рус адабиётшунослигида "психологическая предыстория" истилоҳи қўлланади.

ланди" романи каби) кўрсатувчи асарлар сирасига-кирмайди. Чўлпонни кўпроқ муайян ижтимоий-тарихий шароитнинг қаҳрамон руҳиясига таъсири қизиқтиради, шу боис ҳам у Мирёқуб ҳаётининг маълум бир этапинигина қаламга олади. Шундай экан, қаҳрамон психикасининг ўзига хос хусусиятларини, унинг романда тасвирланган вақтга қадар қандай шаклланганини тасаввур қилиш ёзувчига қаҳрамон хатти-ҳаракатлари, ўй-фикрларининг мантикий изчиллигини таъминлашга (ўқувчига эса бунини тушунтишга) имкон беради. Психологик замин асосини ёзувчининг Мирёқубга берган таърифию, унинг ҳаётидан олинган ретроспектив лавҳа ташкил қилади. Эътибор берилса, муаллиф таърифидан англашиладиган Мирёқубнинг романда тасвирланган вақтга қадар бўлган ҳаёти ҳам тадрижий берилганини сезиш қийин эмас. Шундай экан, Мирёқубдаги эволюцияни анча илгаридан, тахминан, 15 йиллик ўтмишдан бошлаб кузатиш лозим.

Чўлпон Мирёқубга таъриф бераркан, биринчи галда унинг ижтимоий қиёфасига, тўғрироғи, қиёфасизлигига эътиборни қаратади. Гап шундаки, Мирёқуб "фақир одам панада" қабилида иш кўради: у амалдор эмас, шу билан бирга ўзи иш юритаётган ҳудудни бошқаришда қўли узун: у катта-катта олди-сотди ишларини амалга оширади, бунинг натижасини эса "худо биладию, худонинг сезими бандаси Мирёқуб билади!", холос. Кўрамизки, Мирёқуб тошпалла остига нозик аъзоларини яшириб ҳаракат қилувчи тошбақани эслатади.

Тошпаллани у 15 йиллар илгари ўз ихтиёри билан елкасига олган. Мирёқуб шундай қилишга мажбур эди: индигина қарор топа бошлаган капиталистик иқтисодий муносабатлар тадбиркорлик учун кенг имкониятлар очгани ҳолда, мавжуд бюрократик тузум бунга муайян тўсиқларни қўйган. Айни шу вақтда у ҳукуматдорлар ҳимоятига муҳтож бўлган ва керакли одамларни қўлга олишга интилган кўринади. Нойиб тўранинг эски қўлёмаларга ўчилигини билиб (албатта, у сўраб-суриштирган, шу орқали унинг кўнглини олади, натижада эса "совға-салом, тансиқ қўлёмалар асарлар ва баъзан оз-кўп пул хусусида тўра Мирёқубга миннатдор бўлиб туради, амалдорнинг қўлидан келадиган баъзи бир хил ҳимоят ишлари тўғрисида Мирёқуб тўрага миннатдор бўлиб туради (142). Нойиб тўранинг "ҳимояти" шунда кўринадики: Мирёқубнинг "бирор жойга бирор қақа солиқ тўлаганини, бирор касбга бирор марта қизил қоғоз

(патент) олганини ҳеч ким билмайди (71)". Мирёқуб катта миқдордаги солиқни тўлагандан ёки патент сотиб олгандан кўра озроқ миқдордаги нақдинани нойиб тўрага беришни афзал билади. Бу каби ўзаро манфаатдорлик асосига қурилган муносабатлар уларни маҳкам боғлаганки, 10—15 йил мобайнида бундай ишларнинг кўп бўлгани ақлга тайин. Шунга ўхшаш, Акбаралининг мингбошиликка тайин этилиши ҳам мутлақо тасодиф эмас. Мирёқуб ўзи иш юритаётган ҳудудда ўз одами мингбоши бўлишидан манфатдор. Қовун сайлидаги илк учрашувдаёқ у бўлгуси гаштасининг заиф жиҳатларини нозик илғаган: кейинча бузоқдай етаклаб, сигирдай соғса бўладиган одамлигини фаҳмлаган. Йўқса, элликбошиликни олиш учун бурунги мингбошига "яхши бир улоқчи отни бекорга олиб берган" Акбаралининг илк учрашувдан икки кун кейин жўнатган "икки арава қовун-тарвуз, икки замбар узум, икки чораккина қайроқи бугдой"и мингбошиликни олиш учун кифоя бўлмасди. Мирёқуб бу ўринда узоқни ўйлаган, арқонни узун ташлаган. Чўлпоннинг қаҳрамони ўтмишидаги айни шу тафсилотларга эътиборни қаратгани бежиз эмас. Мирёқуб илгари шу икки амалдор паноҳида, истаса-истамаса улар билан ҳисоблашиб иш юритишга мажбур эди. Кейинча, капиталистик муносабатларнинг кенг қулоч ёйиши баробарида тадбиркорлик учун имкониятлар ҳам кенгая боради, табиийки. Мирёқуб учун "валинсьматлар"нинг зарурати камайиб, йўқолиб боради. Яъни, тошпалла хавфсизликни таъминласа-да, ҳаракат имкониятини чеклаб қўяди.

Маълумки, ташқи сабаблар (бу ерда тадбиркорлик учун шароит) шахснинг ички имкониятлари билан алоқадагина ҳаракатга келади ва натижа беради. Мирёқубда ўша имкониятлар ортиғи билан бор: у — уддабуро одам, замона зайилини, мавжуд шароитда қандай ҳаракат қилинса яхши натижа чиқишини тез илғай билади. Ёзувчи берган таърифда унинг чинакам буржуа ишбилармонига хос хусусиятлари бўртиб кўринади. Мирёқубдаги ишбилармон кишига хос "керакли одам"лар билан муомала қила билиш, оз сарф билан кўп фойда олишга интилиш, бошлаётган ишининг охир-оқибатини ҳар жиҳатдан пухта ўйлаш каби сифатлар ҳақида юқорида юритган мулоҳазаларимиз тасаввур бера олади. Буларга қўшимча ўлароқ, Мирёқуб жуда серғайрат, жонсарақ одам: "Мирёқуб аканинг юриниш кўп! У, аксари, пиёда

адиби, юрганда ҳам негадир шошилиб юради. "Ассалому алайкум" деб дон-дона қилиб салом берсангиз, шошилангандан бўлса керак, "васс..." дебгина қўяди (69)". Қаҳрамонга хос ҳаракат тарзини қайд қилиш билан адиб унинг ички хусусиятлари ҳақида тасаввуримизни кенгайтиради. Мирёқуб юрган йўлида иш ҳақида ўйлаб, ҳисоб-китоб, ҳончўт қилиб юради— қилаётган иши унинг учун ҳаёти мазмунига айланган. Ишларини тезроқ битташгани учун ишоса—да, унинг шошилиши шошқалоқлик эмас. Бунинг ретроспектив усулда чизилган лавҳа— Мирёқуб юшиб тўраликда меҳмонда рус инженерининг кириб келиши билан боғлиқ эпизодда кузатиш мумкин. Янги темир йўл қурилиши, йўлнинг қасрлардан ўтиши ҳақидаги сирдан огоҳ бўлиб қолган Мирёқуб зудлик билан ҳаракатга тушади: "Бир ойга етар-етмас, ўша келажак поезд йўли бўйларидан Мирёқуб жуда кўп — бир неча юз десатин ер сотиб олади. Ерларнинг ҳаммаси деярлик сўвсиз, нообод, ташландиқ ерлар эди. Шунча кўп ерга қанча оз пул кетди. Кўшлар бу шошилиш савдони билмадилар, билганлар Мирёқубни "жинни бўлибди" дедилар..." (74) Албатта, бу "шошилиш савдо" ҳақида Мирёқуб кўп ўйлаган. Зеро, кишини иккилантириб қўядиган гумонлар талайгина: эҳтимол, йўл қурилмай қолар? Эҳтимол, қурилиш кечикиб, сармоеси ўлик капиталга айланиб (бу эса тадбиркор учун катта йўқотиш) қолар?.. Мирёқубнинг ўрнида бошқа одам бўлганида, балки журъат қилолмас эди, лекин у — таваккал иш қила оладиган одам, бу эса савдо-тижорат ишларида жуда муҳим нарсас. Шуниси ҳам борки, Мирёқубнинг таваккалчилиги ҳар жиҳатдан ўйланган, ҳисоб-китоб қилинган. Хавф йўқ эмас, лекин келиши мумкин бўлган фойда таваккалчилиكنи оқлайди, яъни, имконият вужудга келганда қўлдан чиқармаслик — тадбиркор одамнинг муҳим белгиси. Мирёқубда қўрилган тадбиркорга хос энг муҳим хусусият шуки, у сармоясини доимо ҳаракатда тутати, фойда келтирадиган ишга жалб қилади: "Қишлоқда иккита баққоллик, битта қассоблик дўкони, гузарди: иккит, самовар бор. Билган одамлар шу беш муассаадан тўғри Мирёқубнинг кучи билан айланганини сўзлай илар.

Шаҳарда катта йўлнинг бўйига — қўрғон ташқарисига бир янги пахта заводи тушди, заводнинг каттакон бир пахта саройи ҳам борки, пахта терим вақтида уч тарозин

билан пахта олади. Ана ўша заводга ҳам Мирёқубни шерик дейдилар... Шаҳардаги катта банклардан бирида "учетқўмитаси"нинг аъзоси, ҳафтада бир мажлис ўтказадилар..." (73) Кўрамизки, эндигина иш бошлаган пайтлари кичикроқ—бир савдогар бўлган Мирёқуб эндиликда каттагина сармоядор, саноатчи бойга айланган. Чўлпон қаҳрамонининг яқин ўтмиши ҳақидаги мухтасар маълумотида унинг ижтимоий маъқеи кучайганини бежиз кўрсатган эмас. Билингча, адиб бунга қаҳрамонидаги ижтимоий-маънавий тадрийнинг бош омилли сифатида талқин қилади. Бу ўринда муаллиф ҳақ, чунки: биринчидан, ижтимоий маъқеининг кучайиши баробари Мирёқубнинг ўзига берган баҳоси ҳам ортган. Бу баҳони ўзи учун тасдиқлаб олиш истаги, табиийки, ўзини бошқаларга қиёслашни, яқин доирасидаги кишилар ҳақида ўйлаш (биратўла баҳолаш билан)ни тақозо қилади. Иккинчидан, табиатан серҳаракат одамнинг ишини янада кенгайтиришни, ҳаракатларида тамомила эркин бўлишни исташи, бунга эришиш йўллариини излай бошлаши табиий.

Қаҳрамон маънавий-руҳий тадрийнинг ижтимоий асосларини очиб бергач, Чўлпон уни бевосита хатти-ҳаракатда тасвирлашга ўтади. Психологик замин асосини ташкил қилган ёзувчи таърифида Мирёқубнинг типик хусусиятлари кўрсатилган бўлса, энди унинг индивидуал-психик хусусиятларини очиш йўлидан борилади. Бу хусусиятларни илғаб олишда, қаҳрамон айтиётган гаплар моҳиятини тўғри англашда психологик замин ўзига хос қалит бўлиб хизмат қилади. Мирёқуб билан Акбарали муносабатларини олайлик. Мирёқуб Акбаралининг мингбошиликка тайинланишига бош қўшаркан, узоқни кўзлаганини айтиб ўтгандик. Табиийки, унинг Акбарали билан муносабати кўзлаган мақсадига мувофиқ: "Кўп умрини мингбошиникида ўтказган" Мирёқуб "отахони"нинг феъл-атворини жуда яхши ўрганган, унинг "эти билан териси орасига" / А.Қаҳҳор / кириб олган. Нойиб тўрага ўз устидан тушган ариза ҳақида гапираркан, "мингбошининг қовоғи солина бошлаган эди, қисик кўзларининг тез-тез юмилиб пирпирагандай бўлганини Мирёқуб ҳам пайқади.

— Хўжайин, — деди, хотиржам бўлиб, битта-битта гапириб беринг! Ҳеч бокиси йўқ" / 76 /. Кўрамизки, Мирёқуб мингбошининг феълдаги ўзгаришни дарҳол илғайди, кўнглини тинчитишга шошилади. Бу ўринда

таниниг айтилиш оҳангига эътибор бериш лозим. Маълумки, ёзув оғзаки нутқнинг оҳанг жилоларини тўла акс эттиришга қодир эмас, боз устига, бу камчиликини тўлдирувчи муаллиф шарҳи ҳам йўқ. Шундай бўлса-да, бу гап хотиржамлик билан, қатъий ишонч оҳангига айтилганини тасаввур қила оламиз. Зеро, "Мирёқуб аралашган иш эпаккага келишини", унинг ғоят удда-буронлигини психологик заминдан биламиз. Бу каби гаплар / албатта, исбот-ижроси билан / мингбошида "ўзи учун Мирёқубдан бошқа чин кўнгилдан қуядиган одам йўқ"лигига ишонч ҳосил қилган. Мингбошининг чексиз ишончи эса Мирёқубга унинг давлатини истаганича, тасарруф қилиш, "ўлимига яқин Пошшахондан бошқа меросхўри қолмаслиги" ҳақидаги режаларини амалга ошириш учун керак. Англашиладики, Мирёқубнинг мингбошига муносабати тамомилан ўзининг мақсадларига бўйсундирилган: "мингбошининг гапини бирданига қайтармаслиги", унга хуш келадиган гап қилишга, кўнглини овлашга ҳаракат қилиши - ҳаммаси шу билан изоҳланади. Шу боис ҳам Акбарали билан муносабатда Мирёқуб маълум рол ўйнашга, ўзининг чин муносабатини юзага чиқармасликка мажбур. Қахрамон руҳий ҳолатининг мураккаблиги шундаки, унда бир пайтнинг ўзида мақсаддан келиб чиққан англашган психологик кўрсатма / "мингбошига яхши муомала қилишим керак!" / ва суҳбатдошига нисбатан хушламаслик мавжуд. Боз устига, субъектив / ўз ихтиёри билан / ҳосил қилинган психологик кўрсатма объектив / ўз ихтиёридан ташқари / юзага келган хушламаслик босиб туриши керак. Бунга эришиш эса, осон иш эмас. Мирёқуб қанча тиришмасин, ботиндаги зоҳирга йўл топаверади. Шу жиҳатдан унинг ариза бергувчиларни жазолаш истагида ёнаётган Акбарали билан мулоқоти характерли:

— Ўдгор эчки билан Умарали учуққанинг бир адабини бермакми, кўнглини тинччилади. Бир иложини топ! Сенга айтаман!

— Ўп хўжайин! Шошманг, Мен яна бир суриштирай.

— Суриштиришнинг нима кераги бор? Ушалардан бошқа ким қилади?

— Эҳтиёт шарт, хўжайин! Адаб бериш қочмайди... Масаланинг тагига етайлик, балки бошқа гаплар ҳам чиқиб қолар...

Мингбоши бу сўздан шубҳага тушди:

— Нима дединг! Бошқа гап ҳам чиқиб қолади, дедингми? Бу нима деганинг?

— Эҳтиёт шарт дейман мен! Эҳтиёт! Яхшироқ суриштирсак, яхшироқ биламиз—да, ахир! Сизнинг ишингиз бўлмасин, мен ўзим икки кунда тагига етиб сизга арз қиламан /77/.

Қаҳрамон руҳиясида кечаётган жараёнини изчил кузатиш учун кўчирмага кенг ўрин бердик. Эътибор қилинса, Мирёқуб ўзига қўйган психологик талабга амал қилиб дарҳол "Хўп!" деяётгани кўринади. Лекин у кўп иш кўрган одам сифатида "ишнинг тагига етгачгина" ҳаракат бошлад кераклигини яхши билади, шу боис ҳам мулоҳазаларини айтди. Мингбоши жаҳллангач, мулоҳазасини босиқлик билан (у ҳозирча хушламаслигини босиб турибди) тўшунтирди. Шунда ҳам бўлмагач, ўзига эрк бердики, охири гапида хушламаслик бор бўйини кўрсатади. Буни ифодаловчи стилистик унсурларга диққатни жалб қиламиз: мингбошининг "Нима дединг!" деганига жавобан силтаб "дедим мен" ("шунга ҳам тушунмайсанми, ҳафтафаҳм?! — Д.Қ.) дейилиши; икки қайталаб силталаш оҳангида айтилган "эҳтиёт!" сўзи; "биламиз—да, ахир" да икки бора тушаётган юклама ва ниҳоят, "Сизнинг ишингиз бўлмасин" ("Фаҳмингиз етмаган ишга аралашманг!" — Д.Қ.) дейилиши юқоридаги фикримиз фойдасига гувоҳлик беради. Келтирилган парчада муаллиф луқма-шархлари, гапирувчининг юз-кўз ифодаси, мимик пантомимик ҳаракатлари кўрсатилмаганки, бу психологик заминнинг аҳамияти ҳақидаги гапларимизни яна бир карра тасдиқлайди. Айтиш керакки, Мирёқуб нутқининг стилистик қурилиши кўп ўринларда ҳеч қандай шарҳга зарурат қолдирмайди. Шу жиҳатдан яна бир эпизодни кузатайлик. Газетадаги мақолага чора излаб бир фикрга келолмаётган Мирёқуб Акбаралининг сабрсизлигидан жаҳлланиб, зарда билан чидашни маслаҳат беради:

"Мингбоши иргиб ўридан турди.

— Тишимни—тишимга қўядиган ҳезлардан бўлсам, ма, ол, бу шоп—шалопларингни! — деди у балаид овоз билан. — Менга паспорт олиб бер, Маккатуллога жўнайин!

— Утиринг, хўжайин! — деди Мирёқуб, унинг овози ҳам бир оз кўтарила тушган эди. — Ушқирмиш билан, зарда билан битадиган иш эмас бу. Уйлайлик, чора топайлик!" /98/.* Бундаги бир хил маъноли сўзлар ва

* Бу ерда ва бундан кейин романида олинган парчалардаги таъкидлар бизники.

бирикмаларнинг икки ўрнида икки қайтадан такрор қиланиши Мирёқубнинг астойдил жаҳлланганидан дарак беради. Тўғри, у ўз олдига қўйилган психологик доирасидан чиққанича йўқ, лекин ўзини аранг босиб тургани ҳам аён. Шу босис ҳам у "ўрнидан туриб айвонга борди, у ерда чойнак билан пиёла турган эди, совуқ чойни пиёлага тўлдириб қуйгач, бир шимиришда /бу ҳаракатда ҳам маълум зарда йўқ эмас - Д.Қ./ тамом қилди. Сўнгра орқасига қайтаркан одатдагидан қаттиқроқ ва тезроқ сўзланди:

— Газетни шаҳарда кўрдим. Шундан бери чора ахтараман /"Тушун, мен сенинг ташвишингда юрибман!" -Д.Қ./ . Ҳеч бир чора тополмаганим учун, ночор-ноилоҳ /"Тушун, мазақлаганимдан ёки севинганимдан эмас!" -Д.Қ./ кулгига зўр берган эдим.../98/ Мазкур парчада ёзувчи қаҳрамон руҳиясида кечган психологик ҳолат ва инсоний ғурур, қадр ҳисси ўртасидаги кураш жараёнини жонли тасвирлай олган. Аввалда баланд кела бошлаган ғурур ҳисси Мирёқубнинг ўрнидан туриб чой ичиши давомида бирмунча совиқди - мувозанат юзага келади. Шунинг учун ҳам у энди одатдагидан "қаттиқроқ" /жаҳл-оғринган нафсоният маҳсули/ ва "тезроқ" /хафалиқнинг ҳаяжонга айланишидан/ сўзлайди. Биз қавс ичида берган гаплар, фикримизча, қаҳрамоннинг ўйидагини бир қадар ойдинлаштиради. Гап шундаки, сўнгги жумлалар суҳбатдошнинг аини шу тарзда тушуниши учун мўлжалланган ва бу нарса жонли нутқ жараёнида мос оҳанг ҳисобига ифода қилинади. Мингбошининг бу гаплардан сўнг бир оз жим қолиши, сўнг "Ишқилиб, бир иложини топмасанг бўлмайди", дея ялинганнамо гапириши шунини тушунганидан, дейиш мумкин.

Мирёқуб мингбошининг меросидан умидвор экан, унга Зебини олиб бериб меросхўр кўпайтиришдан не матлаб? Албатта, мантиқсиздай кўринган бу ҳол озми-кўпми шубҳаларга олиб бориши мумкин. Бунга жавоб ҳам турлича бўлиши табиий: мингбошини ёш хотинга андармон қилиб қўйиб, ўзи билганини қилмоқчи бўлган; ўз нафсини ўйлаб олиб берган; мингбошини ўзидан янада миннатдор қилиш учун... ва ҳоказо. Бу даъвогарнинг ҳаммасига аксилдаъволар топиладикки, биз "қўққисдан, ғайришуурий тарзда ҳам киши ҳаётига бир иш қилиш истаги келиб қолиши мумкин-ку!" деймиз-да, бу саволни очиқ қолдирамиз. Меросхўр кўпайиши масаласига келсак эса, бу нарса Мирёқубни мутлақо ташвишга солмаган,

қандай бўлмасин бир эпизин қиларди. Лексин романда бир эпизод борки, Мирёкуб эпакани ҳам анчагина шошириб, ўйлаштириб қўяди. Биз мингбоши "ўша қиз менга насиб бўлса, ундан кейин хотин олишни бас қилардим" деб қасам ичгундай бўлган ўринни назарда тутяпмиз. Мингбошининг фельсин яхши билган Мирёкуб аввалига унинг гапларини жиддий қабул қилмайди, лексин:

"— Ишонмаганингни қара, беномоз! Мен астойдил гапираётирман! Худо битта сўз битта!

— Хўх-хў!.. Ҳали шу даражага бориб қолдингизми? Бўлган экан!

— Нимасини айтасан. У келса, учовидан ҳам кечмоқчиман. Учовига ҳам қарамай дейман... бор-йўғинини ўшанга берай дейман..." /105/.

Мингбошининг кейинги гаплари, кўзларидаги "аллақандай изтироб" Мирёкубни шошириб /агар мингбоши айтганидай бўлса, мерос ҳақидаги режалар пучга чиқади/ қўйганки, у ҳайронлик ва шошганлигини яширолмай қолади. Бир қарашда унинг "хўх-хў" дегани мазаҳдай /романи илк бор ўқишда шундай туюлиши табиий ҳам, чунки мерос ҳақидаги режалар кейинроқ ошкор қилинади/ туюлади, аслида эса биринчи "хўх-хў" сиёқ ниқобланган ташвишдан ўзга эмас. Мирёкуб мингбоши тақдим қилган жумбоқ устида тинимсиз бош қотиради. Унинг бу ҳолати ҳақида адиб "Мирёкуб бутун умрида кўрилмаган бу ҳол қаршисида шошиб қолди. Яна бир неча марта бошини эгиб "хўх-хў", "хўх-хў" дея такрор қилди. Орага жимлик чўкди. Фақат Мирёкубнинг чуқур ўйга кегиб, торта-торта чой ичгани эшитиларди" /105/,- деб ёзади. Кўрамызки, ёзувчи ўйлов жараёнини билвосита - ташқи белгиларни қайд этиш орқали беради. Ўқувчи қаҳрамоннинг нима ҳақда ўйлаётганини билгани ҳолда, унинг бу чигални қандай ечишини тахмин қила олади, холос. Орага чўккан сукутни Мирёкубнинг ўзи бузади: "Хўх-хў! Отаси курғур яқин келмайди-ку". "Хўх-хў"нинг такрорланиши унинг қисқагина суҳбат пайтида ҳам ўз ўйи /мерос масаласи/ билан бандлигини англатади, гапининг сўфига бурилиши эса/ сўфининг қайсарлиги унинг учун аҳамиятсиз, йўлини топиб қўйган, шу боис ҳам сўфини мазахлаётгандай, "кўрамыз сўфилигингни" дегандай оҳангда гапиради/ мингбошининг шубҳага бормаслиги, "менинг ташвишимни қияпти" деб ўйлаши учун керак. Чўлпон қаҳрамонининг нечоғли узоқ ўйга толганини кўрсатиш учунми, ёзади: "Шу чоққача зўр бериб алланарсаларни ўйламоқда бўлган

Мирёқуб яна чўнтагидан соатини олиб қаради: -Хўҳ-ҳў, - деди, - ўн иккига яқинлашиб қолибди" /106/. Гарчи ўйлов жараёни қанча давом қилганини билмасак-да /бошланиш вақти қайд қилинмаган/, унинг ниҳоясида Мирёқуб маълум қарор бергани аён. Кетар вақтида мингбошининг "маслаҳат нима бўлди?" деган ташвишига жавобан у: "Хотиржам бўлинг, хўжайин! - деди. Овозида жиддийлик, кескинлик ва ўзига ишонч тўлиб ётарди. - Отасини кўндирамиз, қиз сизники бўлади. Мен ўзим бажараман бу ишни" /106/. Кўрамизки, Мирёқуб ўйлов жараёнида Зебининг меросга яқинлаштирмаслигининг йўлини ҳам топди, ҳам мингбоши назарида "суфини унатиш" йўлини ўйлаган бўлиб қолди.

Мирёқубнинг мингбоши билан мулоқотлари кузатилса, унинг "отахони"ни қойил қолдиришга /масалан, Қум-арикдаги "ишбузуқи"ларнинг кимлигини айтиб бериши, уларга "адаб бериш" учун қурган тадбирини арз қилиши, мингбоши учун тайёрланган хос хонани "сюрприз" сифатида тақдим қилиши ва бошқ./, қойиллигини оғзи билан иқрор қилдиришга уриниши кузатилади. Чўлпон қаҳрамон характерининг бу жиҳати алоҳида эътибор қаратадиган, бу нарса психологик заминдаёқ бўртиб кўринади. Мирёқуб ер сотиб олиш билан боғлиқ ишларини нойиб тўрага арз қилганида, нойиб тўра: "Сен худди бир америкаликка ўхшайсан, Мирёқуб! Лекин кўнглингга олма, чакки шу сартия ичида тугилиб қолгансан!" - дея қойиллигини айтади. Ёзувчи қаҳрамонининг шу пайтдаги руҳий ҳолати ҳақида: "Мирёқуб кўнглига оғир олиш тугул, бу гапга севинди балки, юзларига яна ўша енгил қизиллик югурди" /74/, - дея шарҳ беради. Нойибнинг "сартия халқи" ҳақида менсимай гапиришига Мирёқуб тамомла бефарқ деб бўлмас /бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз/, лекин буни "менлик ҳисси"нинг қонганидан келган хурсандлик босиб кетади. Зеро, кимсан нойиб тўранинг ўзи уни "сартия" орасидан ажратиб, "ноёб одам"лигини эътироф қиляпти. Айни шундай ҳол Мирёқубнинг "машҳур нўмир" хўжайини билан суҳбатида ҳам кузатилади. Хўжайин: "-Завқингни синамоқчи эдим, жинни! - деди. - Ўзим билардимки, ўшани танлайсан!"

Мирёқубнинг "менлик ҳисси қонган эди. Кулди" /130/.

Фикримизча, Чўлпоннинг Мирёқуб характеридаги айни шу жиҳатга қайта-қайта диққатни жалб этиши бежиз

эмас. Қаҳрамоннинг қониқиш истаган /ва, айтиш керакки, қониқмаган/ "менлик ҳисси" хуружларини унинг худбинлиги билангина изоҳласак, масалага жуда тор ёндошган бўлиб қоламиз. Бизнингча, қаҳрамондаги "менлик ҳисси"ни қондириш истаги ўзининг жамиятдаги ўрнини англашга интилишнинг ғайри шуурий бир зарраси, холос. Гап шундаки, Мирёқубнинг ижтимоий мақоми бундан бир неча йиллар илгари мавжуд ижтимоий муносабатлар томонидан белгиланган. ва бирмунча ўзгарган ижтимоий-иқтисодий шароитда ҳам ўзгаришсиз қолаверган. Психолог олим Б.Г.Ананьев шахс мақомининг микромуҳит ва ундан катта ижтимоий доирадаги айрим кишилар мақомига мослиги, айримларига эса зидлиги инсоннинг бошқа одамлар билан бирлигини англашида, "биз" ҳиссининг шаклланишида муҳимлигини таъкидлайди*.

Мирёқуб яшаган муҳит Акбарали мақомидаги кишилар билан экланган, шу боис ҳам "биз" дейёлмайди. ўзининг бошқа доира одами эканлигини ҳис қилади. Айни пайтда у нойиб тўрани бошқа доира одами /моҳиятан эса Акбаралию нойиб тўра бир доира кишилари/ деб ҳисоблайди, ўша доира томон интилади, лекин "чакки бу сартия орасида туғилган"и бунга ҳалал беради. Мана шу ички зиддият ғайри шуурий тарзда ўз мақомини англаш эҳтиёжини туғдирадики, бу эҳтиёжни Мирёқуб эволюциясининг бош сабаби сифатида тушуниш лозим. Романнинг X бобида Мирёқубдаги мазкур стихияли эҳтиёж анланган заруратга айланади. Ёзувчи қаҳрамондаги мазкур сифат ўзгаришини бир-бирига боғлиқ уч йўналишда кўрсатади: 1/ Акбарали билан ўзини қиёслаш; 2/ мовий кўз дилбарга муносабат; 3/ нойиб тўранинг кимлигини, империянинг ботаётганини англаш.

Акбаралини "машҳур нўмир"га олиб келган Мирёқуб "ўн биттанинг энг аълосини танлаб", "ички зийнатлари олдида мингбошининг хонаси ип эшолмайдиган" хос хонасига жўнатгач, ўзини "отахони" билан қиёслаш бошлайди. Қаҳрамон ўйларини беришда Чўлпон психологик ҳикоялаш** йўлидан боради: Мирёқуб психикасидаги жараён учинчи шахс – муаллиф тилидан берилади.

* Қаранг. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В 2-х томах. Т.1.,М., 1980.С.134.

** Ёш ҳақда қаранг: Есин А.Б. Психология русской классической литературы. М., 1988. С.42.

"Акбарали деган бир одамнинг ёнида ҳукумат муҳридан, зотидан паст бир итликдан бошқа нарсаси йўқ. Мирёқубнинг каттакон мияси, ўткир ақли бор!" /129/. Табиийки, қаҳрамоннинг бу ўйлари уни тинимсиз таъқиб қилувчи қоникмаётган "менлик ҳисси"ни қондириш натижасидан туғилган. Шу билан бирга, Мирёқубнинг ўйлари ҳали ижтимоий маъно касб этмаган /ҳусусидан умумийга ўтиш бошланганича йўқ/, яъни у мингбоши мансуб синф ва хизмат қилаётган ҳукумат инқирозидан мутлақо беҳабар. Мирёқуб юрт учун ўзининг /шаҳсан/, мингбошидан /шаҳсан/ кўра, фойдалироқ бўлишини англагани ҳолда, бунинг синфий моҳиятига ётган эмас: "Акбарали деган одам мингбоши бўла туриб: арзимас хотинлар орасида итлик родини ўйнаб ётади.

Шу топда юрт қуйса иши йўқ, парвойи фалағига! Мирёқуб деган киши мингбоши ҳам эмас, савдогар ҳам эмас, деҳқон ҳам эмас, шундай бир беқарорчи одам — ўн биттанинг энг аълосини танлаб қўйиб, ўзи мингбошиликнинг ишлари, яъни юрт қайғуси билан пиёла халлослаб нойиб тўраникига кетиб боради" /129/. Мазкур кўчирмадаги иккита нуқтага диққатни жалб этамиз: 1/ Мирёқуб ўзининг кимлигини — "савдогар эмас, деҳқон эмас, амалдор эмас" — яъни, ижтимоий макomini англамаган; 2/ нойиб тўранинг ҳукуматдорлиги ниҳоятиниб қолганини тушунмаган, шу биле ҳам "юрт қайғуси"да унинг олдига кетиб боради.

Таҳлилда Чўлпон изидан боришни мақбул санаганимиз учун романдаги тартиб бўйича борамиз, зеро шундагина қаҳрамоннинг "қалб диалектикаси"ни равшанроқ кузатишимиз мумкин бўлади. Адиб ўқувчи диққатини энди Мирёқуб дилида пайдо бўлган "чин севги"га қаратади. Маълумки, фоҳишани ботдоқдан тортиб олиб нормал ҳаётга қайтариш билан боғлиқ сюжет адабиётда кенг ишланган. Л.Толстойнинг "Тирилиш", А.Куприннинг "Чоҳ" /"Яма"/ асарлари шулар жумласидандир. Шуниси ҳам борки, эслатишга асарларнинг биринчисида айбдорлик ҳисси қаҳрамонона бу ишга ундаса, иккинчисида қаҳрамоннинг гуманистик қарашларидан келиб чиқиб бу ишга қўл ургани кузатилади. Мирёқуб образи талқинида эса Чўлпон ўзгачароқ йўл танлаган. Ўн битта аёл орасидан чертиб-чертиб Марямни танлаб оларкан, Мирёқуб одатдаги мақсад — ишрат қилишни кўзлаган. Кейинроқ, номер хўжайини билан суҳбатда Марямни Қримга бирга олиб кетишни дилига туккан бўлса-да, моҳият ўзгаришсиз қолади, зеро бу ҳам сиздан у гина, биздан бу гина қабилидаги иш эди. Аёлни хос хонасига

юборишларини тайинлаб кетган Мирёқуб қайтиб хонасига кирганида "ёш жувон кийимларини ечган, картда ушлаб ётарди. Боши ёстикдан тушган, сочлари тарқалган..." /132/ Кўраминики, ҳамма нарса Мирёқуб талабича бўлган, шундай бўлса-да, у қайтиб чиқади. Қаҳрамон дилида нелар кечгани, нима учун қайтиб чиққани айтилмайди-да, унинг ном-р хўжайинни билан мулоқоти берилади:

"- Бориб уйғот, дўстим. Туриб, ювиниб кийимларини кийсин. Мен у билан тўппа-тўғри картда учрашмоқчи эмасман..."

- Сенга нима бўлди, Мирёқуб? - деди хўжайин, кулди.

- Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Менинг олатим шу... Мен ошначиликни картдан бошламайман..." /132/

Номер хўжайинни доимий чўпқатидаги ўзгаришни пайқаганки, ҳайрон бўлиб кулади. Мирёқубнинг бир оз кескинроқ /фох бўлганига аччиққанган мисоли/, ўзини оқлаётгандай гапирини вужудида ҳис кураши бошланганидан дарак беради. Марям билан илк учрашувда бу кураш яққолроқ бўй кўрсатади. Чўлпон бир тарафдан қаҳрамонининг "қўл қисиллари оловсиз ва ҳароратсиз" эканини айтса, иккинчи томондан Марям унинг кўзларида "оддий харидорлик доирасидан четкароқ чиқадиган аломатларни мушоҳада этгани"ни ёзади. Қаҳрамон руҳиясидаги жараёнлар билвосита тасвирланса-да, ўқувчи буни ёрқин тасаввур қилиш имконига эга. Марямни биринчи кўришдаёқ Мирёқубда унга нисбатан симпатия ҳосил бўлган. Буни шундан ҳам билса бўладики, у "ҳали баян нўмир эгасининг уйида берган қарорини қувватлаш учун хотиннинг мовий кўзларидан қувватли далиллар топади". Қувватли далилларни у "ҳавонинг табиий ёруғида бир-икки минут тикилишганидаёқ" топади. Сезиладики, қаҳрамон учрашувга ўз олдига психологик ният /у-яхши аёл! - Д.Қ./ қўйган ҳолда келган ва ўша илк таассуротни тўлатиш ҳам тасдиқлаш учун далил излаган. Чўлпоннинг чинакам реалист санъаткорга хос маҳорати шундаки, у Мирёқуб Марямни бир кўришдаёқ севиб қолди, демайди. Бу ўринда ёзувчи, қаҳрамонининг характер мантиқидан келиб чиқади: биринчидан, "машхур нўмир"га ўз фойтониди эмас, кира қилиб келадиган одамнинг бунга ботиниши ҳийин - гап-сўздан чўчийди; иккинчидан, Мирёқуб ишқдан каттасини йўқотиб қўячиган йилитча эмас, балки ҳар қазамини уйлаб босадиган тажрибали одам. Ёзувчи фақат Мирёқуб бу аёлга "бошқа шу хил аёлларга қарагандай қарашлигини тушуна бошлагани"ни ёзади. Мухимми эса, қаҳрамонининг хатти-ҳаракат-

лари шунга мос: "Хотиннинг ёқимли жаранглаб чиқадиган қувноқ овози Мирёқубнинг таълиғига игнадай ботар, лекин ниҳоят даражада кайфини келтирарди" /137/- шунчаликда-да, у ўзидаги "итлик" феълларини жидолайди. Илк учрашувда ақл ҳисдан ғолиб келади, шу боис ҳам Мирёқуб "бу жононни бир-икки ой ўйнатиб келиш учун Қримга олиб кетиш" ва "Қримдан сўнг қўлга икки минг сўм бериш"га қарор қилади. Айни пайтда ақл узил-кесил ғолиб келолмагани ҳам аён. Чунки у ҳолда Мирёқуб Марям билан алоқани буткул узар эди.

Мирёқуб руҳиясида кечаётган кураш Марямнинг ёнидан чиқиб нойиб тўранинг уйига кетаётганида янада кескин тус олади, нафс ва виждон курашига айланиб боради. Ўзи билан ўзи қолган қаҳрамон қилаётган ишларини, ўзи тушиб қолган аҳволни таҳлил қилишга уринади. Мазкур эпизодда Чўлпон қаҳрамонни иккига ажратиб юборади: улардан бири Мирёқубни оқласа, иккинчиси қоралайди. Ёзувчи ўзбек реалистик насрида илк бор қўлланаётган бу усулдан қаҳрамонни руҳиясида бошланган сифат жиҳатидан янги - ўз-ўзини таҳлил қилиш жараёнини кўрсатишда унумли фойдаланади. Шу ўринда Чўлпон Л.Толстойнинг "Тирилиш" романидан ижодий таъсирланганини қайд этиб ўтиш лозим. Толстой қаҳрамони ҳақида: "Ҳамма одамлардаги каби Нехлюдовда ҳам икки одам бор эди. Уларнинг бири маънавият олами бўлиб, ўзи учун шундай яхшилик тилар эдики, бу бошқалар учун ҳам яхшилик бўлмоғи керак эди. Иккинчи одам эса ҳайвон қатори одам бўлиб, фақат ўзи учун яхшилик излар ва бу яхшилик учун бутун оламнинг яхшилигини қурбон қилишга тайёр эди", - деб ёзгани каби, Мирёқуб дилида ҳам "итлик" ва "инсонийлик" кураши кечади. Толстой таъсири масаласига ўрни билан яна тўхталамиз, ҳозир эса мавзуга қайтаск:

Мирёқубнинг ўз-ўзини таҳлил қилиш жараёни яна ўзини Акбарали билан қиёслашдан бошланади. Ўзини мингбоши билан қиёслаш Мирёқуб учун янгилик эмас. Бироқ, авваллари қиёс унинг учун қониқмаган "менлик ҳисси"ни қондириш, ўзини овутиш /"ҳар ҳолда фалончидан дурустман-ку!"/ воситаси бўлган, холос. Оғриқ қолдирувчи воситалар мунтазам ишлатилса таъсири йўқолганидек, Мирёқуб вужудида мудраган виждон ҳам охир бош кўтаради: "Бу ҳам /Мирёқуб - Д.Қ./ Акбаралига ўхшашан мингларча итларнинг бири! Фақат бу билан Акбарали мингбоши ўртасидаги фарқ шуки, бу ўзини ундан келарди-қилади. Ўзи келардики, ҳисси ва

гурур - унинг ўзидан итликни тўсиб туради, ўзига кўрсатмайди, унинг ўзини алдайди" /139/. Сезиладики, Мирёқуб энди ўзини мингбошига қиёслаш ҳисобига овунолмай қолган. Кишининг ўзи тўғрисидаги ҳақиқатни тан олиши осон иш эмас, бунинг учун нафсни ўлдириш лозим. Мирёқубнинг вужудида энди оғринган нафс кўзгалиб, юқоридаги гапни инкор қилишга шошилади: "Мирёқубда итлик йўқ!.. Бўлса ҳам шу тобда ҳеч нарса қолмади... Ҳаммасини ана у мовий кўзли гўзалнинг билинмас кучи кслиб ташлади!.. /139/. Қаҳрамон вужудидаги нафсу виждон курашидан кўринадики, у ўзида ҳам Акбаралидаги "итлик"дан йўқ эмаслигини чор-ночор тан олади, бундан қийналади. Уйғонган виждон қийноғи: Мирёқубнинг маънан қайта тирилишига умид туғдиради. Севгининг покловчи кучига ишонган адиб уни қаҳрамонининг маънавий-руҳий шаклланишидаги асосий эмиллардан бири сифатида талқин қилади. Мирёқуб "мовий кўз гўзал" домига тушиб бораётганини англагани сари ҳисларига ақл жиловини солишга интилади: "Нима беҳудагарчилик бу? Машҳур бир нўмирда маълум касб билан шуғулланадиган бир хотинга йўлиқди" /139/. Қаҳрамоннинг бу гапларида ўзини тергаш оҳанги кучли эканини сезиш қийин эмас. Мирёқубнинг вужудида "итлик" бош кўтара бошлайдики, бу нарса унинг номер зинасида ўтирганча сурган ўйларига таъсир қилади: "Ҳар қанча танноз бўлса ҳам - яна ўша жойнинг ўшанақа хотини. Бунинг уйига нега кирди? Нега киргани маълум. Бу келганда ечинган кўйи мунинг картида ётиши - нега кирганини кўрсатиб туради. Оқиқ кўз билан қараганда нима қилиш керак? Беғали..." /140/. Кўрпадики, бу каби ўйлар қаҳрамонни энди маълум ҳаракатга ундамоқда, лекин мазкур даъволар ҳисни енгиси учун ҳали камтик қилади. Мирёқуб ўида давом этадики, бунда энди ақл устивор: "Шу замонда "Мажнун" бўламач деганларни ўлганларидан сўнг туғ кўтариб мазор қилмайдилар, "жинни эди, ўлиб қолибди дейдилар ва бир кулиб қўйиб ўтаверадилар ..." /140/. Шу каби ўйлар ниҳоятда ҳис бир оз чекингандай бўлади, Мирёқуб ўзи англамаган ҳолда /бу ҳам қаҳрамон руҳий ҳолатининг ўта мураккаблигидан далолатдир/ юқорига - Марямнинг ёнига чиқа бошлайди. Мазкур ўринда адиб қаҳрамонининг "ўз хонасига яқин етгач, деразадан юпқа тўр орқали айвонга тушиб турган мулойим шўълани кўргандан кейин негадир юраги ўйнаб, қадам босишлари сусайгани"ни ёзади. Қаҳрамони руҳий ҳолатини жуда яхши ҳис қилган Чўлпон "мулойим шўъла" унинг ҳаёлида боғламали равишда

Марямни, илк учрашувни жонлантирганчини, шу боис ҳам "юраги уйнаб, қадам босишлари сусайгани"ни назик идрок қилади. Бундан ташқари, "ёш хотиннинг ширали овоз билан оҳистагина /яна мулоимликка уйқаш сифатлар – Д.Қ./ айтаётган ашула"сини эшитган Мирёқуб "эшик қабзасига қўл узатолмай" қолади. Англаш мумкинки, қаҳрамон дилининг бир бурчига чекингани ҳис "мулоим шуъла", "оҳистагина айтилаётган ашула"дан руҳ олиб бор бўйини кўрсатадики, "итлик" хаёллари томомила орта тисарилиб кетади. "Бу қандай овоз?" "Итлик асари борми шу овозда? Шу овоз билан каравонга чақириб бўладими?" Ухшамайди-ку сира!.." Мирёқуб энди аввалги ўйларини бир "босирқаш", шайтон қутқуси деб ҳисоблайди: "Кет, шайтони малъун! Мен Акбарали эмасман! Менинг қумуш камарим, подшоҳлик муҳрим йўқ! Мен – Мирёқубман. Мирёқуб!.." /140/. Сезиладики, Мирёқуб энди Акбаралига ўхшашни сира истамайди ва муҳими, бу нарса аввалгидай оғринган нафс ҳайқиригигина эмас. Гап шундаки, Марямнинг тушиб қолган муҳити одами эмаслигини англади /"Ухшамайди-ку сира!"/. Мирёқуб ўзининг ҳам ботаётган ботқоқига муносиб эмаслигини тушуниш даражасига келди. Шу боис ҳам "Умрингда бир марта салгина, личагина, қиттаккина итликни ташлаш, одам бўлиш фурсати топилибди-ю, шунда ҳам мағрур бўйинингни эгтинг келмайдими?" /140/– дея ўзига таъна қилади. Бир қарашда мазкур севги воқчалари "Тирилиш"га ошқора тақлиддек, Мирёқубнинг биронта иболи аёлга кўнгил қўйиши миллий характер мантиқига, ҳаёт ҳақиқатига мосроқдай. Лекин асар сюжетида Марямнинг /айни шундай фоҳишанинг/ пайдо бўлиши бежиз эмас. Айтмоқчимизки, Мирёқубнинг Марямга муносабатидаги чигалликлар унинг ўзига муносабатидаги мураккабликларни ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади. Демак, Чўлпон кўр-кўрона тақлид йўлидан бормайди, балки адабиётда кенг ишланган бу сюжетдан бадий ниятини амалга оширишда ижодий фойдаланади.

Нойиб тўра билан суҳбатда Мирёқубнинг сиёсий сўқирлиги яққол намоён бўлади. Нойиб уруш майдонларидаги маълубиятлар ҳақида гапирганида, у "Оқподшогаеф далар? Бир чора кўрмайдиларми?" дея ҳайрон бўладики, оқподшоннинг қўдратига бешак, ишончсини англаш қийин эмас. Суҳбатдошнинг гапларида оқподшога ишончсизлик оҳанглари сезилганда, Мирёқубнинг "Унақа деманг, тўра... Биз, сартия халқи, худодан кейин оқподшога ишонамиз", дея эътироз қилиши ҳам шундан. Чўлпон қаҳрамонининг аини пайтдаги руҳий ҳолати

ҳақида: "Мирёқуб нима дейишини билмай қолди. Бунақа сиёсатларга сира аралашмаган ва бу тўғрида шу чоққача ҳеч бир бош қотирмаган киши бундай катта сиёсий масалалар олдида бирланига шошмасдан иложи ҳам йўқ эди. Қуруқ бўлмасин деб гапга аралашиб" /144/ турди. Мирёқуб амалий ҳаракат қилиб ўрганган одам, "чорасиз дард йўқ"лигига, ҳар қандай чигалликни ечиш мумкинлигига /ўзи ҳаракат қилиб юрган доирада бунга ишониб қолган/ қаттиқ ишонади. Шу боис ҳам суҳбатдоши унга "Германиянинг қўли нега баланд келаётгани"ни зўр бериб тушунтираркан, "қуруқ бўлмасин"деб гапга аралашиб тургани ҳолда чора ҳақида ўйлайди. Нойиб тўранинг гапида озгинагина пауза бўлиши билан "Чора нима бўлади, тўра?" деб сўраши ҳам шундан. Суҳбатдоши чорани айтмай гапни айлантирганида, унинг "Чорани айтмадингиз, тўра?" дея луқма ташлаши мияси шу биргина ўй билан бандлигидан далолат беради. Нойиб "чорани инқилобийон деган тоифа кўрсатиши"ни ва қандай кўрсатишини айтганда: "Мирёқуб ҳаҳолаб кулди.

- Номаъқул отнинг тезагини ерти ўшалар! Саводи йўқ, оми бир ялангоёқ келсину юртни сўрасин эмиш... Бойлардан ерни тортиб олиб камбағал экар эмиш... Камбағал шунча сўкиб урушсангиз ҳам ерингизга бундай бир ҳафсала қилиб ишламайди-ю... хўжайин бўлмаса ишлар эканми?" /145/. Албатта, Мирёқуб бу гапларни ўз /ва англамаган тарзда ўзи мансуб синф/ манфаатларидан келиб чиқиб айтяпти. Бу фикрларга қўшилмаслик мумкин, лекин рационал мағзини тан олмаслик ҳам душвор. Зеро, "ҳар бир ошпаз хотиннинг давлатни бошқара олишига" эришганимиз, ҳаммани зўраки тенглаштириб, одамлар онгидан хўжайинлик ҳиссини сиқиб чиқарганимиз учун ҳам мамлакатимиз нечоғли кулфатларни бошдан кечириб бугунги иқтисодий танглик ҳолига келгани ҳозирда сир эмас. Мирёқуб фикрида давом қилиб: "Ўша урушни тўхтатсин дегани дуруст... уруш чиққандан бери юрт қимматчилик бўлиб кетди. Ўзига яраша давлати, савдо-сотиғи бор одамларни жин ҳам ургани йўқку-я... қайта молларининг нархи ошиб, бири беш бўлди. Аммо, шу қимматчилик бўлгандан бери одамларнинг кўзига қарасангиз, қўрқиб кетасиз, тўра" /146/- дейди. Кўрамызки, унинг дилига ҳам озми-кўпми қўрқув, молию-жонининг ташвиши оралаган. Шу билан бирга, нойиб тўрани астойдил таҳликага солган бу факт Мирёқубни унчалик ташвишга солган эмас. Сабабки, у ўзининг ҳимоячиси бўлиш оқпошомнинг қудратига, "қозоқ ўрис"нинг кучига бешик ишонади. Мирёқубнинг

"инқилобийон таъфаси" ҳақида меҳсимагандай, масҳара қилиб гапирлиши ҳам шундан. Мана шу кўр-кўрона ишонч ундан ҳақиқий аҳволи тўсиб туради. Шу боис ҳам нойиб тўра империянинг ҳалокатга кетаётганини айтганида уни бу гап замиридаги ҳақиқат эмас, "империя"нинг ўзи нима экани кўпроқ қизиқтиради. Шу ишонч туфайли Мирёқуб суҳбатдошининг "бу қадар зўр масалаларни ҳеч ўйлаб ўтирмасдан, оғзининг оли билан чиқаришини", табиийки, ваҳимага тушиб қолганини ҳам ичкилик таъсирига йўя-ди. Ёзувчи ўртада кечган суҳбатнинг ҳар иккисига айрича таъсирини кўрсата олган:

"...тўра оғир бир нафас олгандан кейин:

— Менга қара, Мирёқуб, — деди, — қўй энди бу гапларни!

— Ҳа, қўйинг тўра, одамни хафа қиладиган гапларни гапирмайлик. "Эртанинг ғамини эшак сийди". Эртага худо поширо эгам..." /146/. Кўриндики, мезбончи руҳий тушқунликка солган, кўнчилиكنинг, жумладан, ўзининг тақдирига бевосита алоқадор гаплар моҳиятини меҳмон англамайди. Аслида-ку, Мирёқуб бугуннигина ўйлайдиган одам эмас, лекин англамаганидан мезбоннинг гапларини жиддий қабул қилмади. Унинг назарида булар "одамни хафа қиладиган" гаплар холос, шу боис ҳам мавзунинг ўзгарганига у хурсанд. Мирёқубнинг суҳбатни ҳазил-мўтойиба йўсинига буриши ҳам бежиз эмас: У суҳбатдошининг хафалигини тарқатмоқчи бўлади ўзича. Суҳбат ниҳоясида Мирёқуб хотиржам бўлиш учун яна асос топгандай бўлади: нойиб тўра қўзғолон кўтарган оломонни бостириш учун "ёнига аскар олиб чиқиб кетаётгани"ни ва "ҳар бир мингбошига яна еттитадан йигит бериш масаласи" кўтарилганини айтади. Нойиб тўранинг гапларини Мирёқуб кўпроқ ичкилик таъсирига йўйган бўлса, ошпаз Зуннуунинг гаплари унинг фикрини ўзгартиради: "Бизнинг тўра ҳам жуда хафа. Хоним, бўлсалар тез-тез "Русияга кўчиб кетсакмики?" деб қўяди. "Сен ҳам кетасанми?" деб сўрайди. Улар дунёнинг ҳамма ҳолу аҳволини билиб турадиган одамлар, бир нарсани сезишгандир-да, мен бу ерда ҳар хил ўруслар билан гап-шама. Ўйлаб кўрсангиз, ҳаммасининг гапи бир: "Бир бало бўладиганга ўхшайди".

— Мирёқуб бошини кўтарди.

— Ўруслар шунақа дейдими? Қани гапир, яна нима дейишади?" /149/. Мирёқубнинг саволлари унинг кўнглидаги безовталиқ туйқус кучайганидан дарак беради. Энди у нойиб тўранинг бояги гапларини ҳам ўзгача идрок қилади: "Тўра менга кўп нарсаларни айтди.

Бир-биридан ваҳималик... Унинг гапларини эшитиб, мен ўзимга "замона охир бўпти. Қиёмат яқин шекилли" дедим..." /149/. Кўрамизки, нойиб тўранинг ваҳимаси суҳбат чоғида ўринсиздай, ортиқчадай кўринган бўлса, энди маълум маънода унинг ўзига ҳам кўчади. Зуннун билан суҳбат қаҳрамон эволюциясида кескин бурилиш ясайди. Зсро айни шу ўринда Мирёқуб ўзи ишонган оқподшо амалдорларининг ваҳимага тушиб қолганларини тушуниб етади ва, муҳими, уларнинг асл қиёфасини кўради. Мирёқуб Акбаралининг барча сирларидан воқиф бўлгани учун ҳам уни ҳақир кўрган бўлса, нойиб тўра унинг наздида нуфузли амалдор, ўқимишли, ақлли одам сифатида ҳурмат қозонган. Унинг учун нойиб тўрадан мақтов эшитиш, у билан яқин муносабатда бўлишлик бир обрў, кўнглини тўлатадиган омил бўлиб келган. Буларнинг бари нойибнинг Мирёқуб билан муносабатда зпурр "дистанция"ни сақлай билганлигидаш, унинг учун алоҳида ролни ўйнай билганидан. Энди, нойиб тўранинг асл қиёфаси очилгач, Мирёқуб шошиб қолади. Қаҳрамонининг бу пайтдаги руҳий ҳолатини Чўлпон унинг Зуннун билан мулоқоти орқали моҳирона очиб беради. Зуннун уйланишга асосий монё хоним эканини айтганида: "Мирёқубнинг кўалари олайди. Яна суҳбатдошига томон бурилади.

- Нималар деяётирсан?

- Хоним бўлмасалар эрта қачон уйлакиб олардим, ака!

- Оббо худо урди! - деди Мирёқуб, ирғиб ўрнидан турди. Бошини чайқади, иккала қўлини Зуннуннинг елкасига қўйди.

- Нима бало, сенга кўнгли тушиб қолганми?" /150/

Эътибор қилинса, зипрак Мирёқуб гапнинг шайини қай томон кетаётганини дарҳол фаҳмлагани, лекин ишонгиси келмаётгани /"Нималар деяётирсан!" - "Ўйлаб гапиряпсанми? Наҳотки?".. - Д.Қ./ ишонолмаётгани сезилади. Суҳбатдоши очиброқ гапирганида "ирғиб ўрнидан туриши", "бошини чайқаб силтагандай" "иккала қўлини Зуннуннинг елкасига қўйиши" тахминини тўғри келаётганидан доллигини аниқлатади. Мантиқан кейинги савол "Нима бало бор ўртангида?" /бу савол кейинроқ берилади/ шаклида берилиши лозим эди, лекин у ҳамон ишонолмаётганидан яхшилик томонга роқ бур юкчи бўлади: "Нима бало, сенга кўнгли тушиб қолганми?" Кейин мавжуд аҳволни ўз кўзи билан кўргани Мирёқубга шунчалар таъсир қиладикки, ўйидаги беихтиёр тилига кўчади: "Империяси тагин ҳам ботмасинми? Неча минг,

неча лак фуқаронинг жони шуларнинг қўлида. Буларнинг жони эса мана шунақа манжалақилар қўлида экан!" /152/.

Мирёқуб сиёсатдан йироқ одам сифатида нойиб тўранинг мавҳумлашган /яъни, Мирёқуб учун мавҳум фактлар асосидаги/ фикрларини тушунмаган бўлса, энди ўзи шахсан кўрган-билган конкрет хусусий фактларни умумлаштириб, худди ўша хулосаларга келади. Шу жиҳатдан номерга қайтаётган Мирёқубнинг ўйлари характерли: "Империя нима десам оқподшонни, ўзини, погонини кўрсатди. Оқподшонинг нималигини ўзи айтиб берди, ўзимнинг кимлигимни ўзим биламан, бугун яна ҳам очиқроқ билдим, эртага жуда равшан билсам керак... Энди елкасидаги погони қолди. У бир латта... "Эшагига яраша тушови" деган гап бор. Эгасига яраша погони... Демак, империя ботишга боради" /154/. Қаҳрамон руҳиясида кечаётган жараёнлар шиддати, миясининг зўриқиши шунчаларки, у овоз чиқариб /"ўз-ўзига сўзланиб"/ ўйлайди. Мазкур ўринда адиб монолог ва ички монолог хусусиятларини бирлаштириб юборадикки, бу нарса қаҳрамон ўйларининг ўзига хослиги билан изоҳланиши мумкин. Унинг гапларида бир томондан пишиб етилган ҳукм /юқоридаги парча/ сифатлари қурилса, иккинчи томондан бевосита ўйлов жараёни /ички монолог—мулоҳаза/ кузатилади. Нойиб тўрадан фарқ қилароқ, Мирёқуб тушқунликка тушмайди: "Биз нима бўламиз? Фуқаро нима бўлади? Бизнинг топган—тутганларимиз, орттирган давлатимиз нима бўлади?" /154/ қабилдаги ўйлар уни чора излашга, чигалликни ечишга ундайди. Шу билан ҳам у: "Империяси чирибди... Менинг миямда шу бугун ғалати фикрлар қўзғалди. Нималигини ўзим ҳам билмайман... Илгари ҳеч бунақа гаплар йўқ эди", — дейди, "аллакимлардан алланарсаларни" сўраб билмоқчи бўлади. Кўрамизки, қаҳрамонда ғайришуурий тарзда пайдо бўлган ўзининг жамиятдаги ўрнини, ижтимоий мақомини англаш астаги энди англаган заруратга айланади.

"Империя" ҳақидаги ўйлар Мирёқубни го Марямнинг ёнига келгунча таъқиб қилади. Ёш жувондаги ажиб сокивларни кўрганига унинг руҳи ҳам таскин топаддай бўлади. Чўлпаннинг санъаткор—руҳшунос сифатидаги маҳорати шундаки, у Марямнинг ўзини тутишларини, хатти-ҳаракатларини чизаркан, унга Мирёқуб назари билан қарайди: "Бу дафъа Мирёқуб худди ўзининг неча йиллик синоқта хотинини кўргандан ўтди. Бу хотин гўё неча йилдан бери ҳар куни шу равишда суяб—утяб умр ўтказган... Империя эсидан чиқди. Хотин китобини

битиргунча, эҳтиёт билан эснаб олди-да, сўнгра бу ишидан ўзи уялди шекилли, юзини қўли билан тўсиб кулди. Юмшоққина кулди... Бетларига қизил қон оқинлари югурган эди. Мирёқуб ҳам кулди ва секингина ўридан турди.

— Хўп, ётиб ухла, бўлмаса... /156/ Марямнинг Мирёқуб йўқлигида бўлган ишларини ўзи хоҳламагандай, бўлиб-бўлиб гапириб беришлари, эртага шу ердан кетарканмиз!" дея ~~шундай~~ бўлишлари — бари унинг назарида аёлнинг ўзи тушиб қолган муҳити одами маслигини кўрсатувчи "қувватли далил"лар эканлиги аён. Шундай далилларни топгани учун ҳам Мирёқуб "кўнгли" очилган, алланечук енгиллаган, кўзлари, юзлари, бутун борлиги билан кулгани ҳолда чикиб кетади, ташвишларини унутади. Шу ўринда яна "Тирилиш" билан муқояса қилиш жоизки, ундан ижодий таъсирланиш Мирёқуб Марям муносабатлари талқинида анча сезиларлидир. Мирёқуб каби Нехлюдов ҳам Катюша Маслова билан учрашувларида унинг юз-кўзларидан ўзига керакли белгиларни қидиради, топганида қувониб, тополмаганида эзилади. Фикримиз асоссиз бўлмасин учун қуйидаги парчани келтириб ўтамиз:

— Касалхона масаласига келсак, — деди Катя қўққисдан унга ҳиё боққан кўйи, — истасангиз, майли, мен берайин. Ичишин ҳам ташлаганим бўлсин.

Нехлюдов сукут ичида унинг кўзларига қаради. Унинг кўзлари жилмайиб турарди.

— Жуда яхши бўлади-да, — дея олди у ва у билан хайрлашди.

"Ҳа, ҳа, у бутунлай бошқа олам" (таъкид бизники-Д.Қ.), — деб ўйлади Нехлюдов. Унинг кўнглида муҳаббатнинг енгилмаслигига ишонч туйғуси барқарор эди. Аввалги гумонларидан кейин бу мутлақо янги, авваллари ҳеч кўнглидан кечмаган туйғу эди.

Кўрамизки, иккала санъаткор ҳам севгини буюк куч деб билган, шунинг учун ҳам ҳар икки қаҳрамоннинг маънан "қайта тирилиши"да у катта ўрин тутади. Нехлюдов Катюшанинг қисматида ўзини айбдор санагани учун уни ботқоқдан тортиб олишни мақсад қилган бўлса. Мирёқуб Марямни ҳеч бир мақсадсиз севиб қолган ва шу севгисини тан олиши баробари покланиб боради. Мирёқуб ўзидаги "итлик" фёълларидан ҳали татом фориғ бўлмаган бўлса-да, Марям олдига ўзини тирди, сабабки, кўнглининг бир четида уни ўзидан покроқ деб билади. Унинг нойиб тўра хотинига меҳмон бўлгач, эрталаб виждон-терговчи олдига берган сўроғида бу нарса равшан кўринади. Шу чоққача эплаб келган ишини Мирёқуб

терговчининг - ҲЗИНИНГ олдида удалолмай қолади, ўзини алдашга энди қурби сзмайди, тан олади: "Мирёқубдан жирканаман..." /164/. Қаҳрамон руҳиясида кечаётган жараён шартли равишда "терговчи" ва "Мирёқубга" бўлиб юборилган бўлса-да, биз буни яхлит бир жараён - маънавий-руҳий эволюциянинг тадрижий давоми сифатида тушунишимиз лозим. Зеро, шундагина биз Мирёқубнинг бир томондан ўзига нисбатан ўта шафқатсиз бўла олишини, иккинчи томондан ўзининг ўзи ҳақидаги ҳуқуқларини кўтаролмасдан ҳимояланишга уринишини бир инсонга хос эидият сифатида қабул қилишимиз мумкин бўлади. Шуни ҳам айтиш керакки, Қўлпон қаҳрамонида кечаётган руҳий жараёни тас-вирларкан унга нисбатан тутган маънавий позициясини ҳам бериб кетади. Қаҳрамон онгида уйғонган "терговчи"нинг "биз" номидан гапириши ҳам бежиз эмас. Виждон - терговчи аввалига Мирёқубни "муминсоний қадриятлар, инсонийлик нуқтаи назаридан тафтиш қилади. Терговчи Мирёқубнинг мингбошига хиёнатини кескин қоралайди, бу ишни нонкўрликка тенглайди. Мирёқуб "мени йўлдан урган у /Пошшахон - Д.Қ./ ўзи бўлди" дея ўзини оқламоқчи бўлганида, терговчи уни "Пошша-хонни ўша номашруъ муносабат йўлидан тўхтатиб қолиш, унга мингбошидан чиқиб бошқа - ўзи тенг бир эрга тегиб роҳат яшов имконини бериш" /170/ қўлидан келгани ҳолда шу ишни қилмаганликда айблайди. Эътибор берилса, Мирёқуб инсонийлик нуқтаи назаридан тафтиш қилинганида /аниқроғи, ўз-ўзини тафтиш қилганида/ шошиб қолгани, ўзини чинакамга гуноҳкор санаётгани сезилади. Лекин "суднинг ҳар ҳолда ўзига хайрихоҳ кишилардан, яъни бадавлат одамлардан иборат бўлганини билгач, дадилланади. Унинг хатти-ҳаракатларини баҳолашдаги умуминсоний мезонлар ўрнини энди тор синфий мезонлар эгаллаб /қаҳрамонда яна нафс голиб кела бошлади/ боради. Мирёқуб Пошшахон билан алоқаси мерос умидидан бошқа нарсга эмаслигини, "мингбошининг ўлимига яқин унинг Пошшахондан бошқа меросхўри қолмаслиги" ҳақидаги режаларини айтганда, терговчи "Бизнинг оламд: шундай дадил ниятларни қоралаш эмас, оқлаш керак" /172/ дейди. Англаш мумкинки, муаллиф буржуазиянинг феодализмга нисбатан прогрессив ҳодиса эканини тан олгани ҳолда, унинг маънавиятини оқла-майди, қаҳрамоннинг "натижа воситани оқлайди" қаби-лидаги ақидасини қоралайди. Мирёқуб ўзини нойиб тўранинг хотини масаласида "чинакамга айбламоқчи" бўлган терговчига қарата: "Пошшахон масаласида хиёнатим

катта эди, ҳам мингбошига, ҳам унинг тўрт меросхўрига... Унутмангизки, шу тўрт киши ичида Фазилатой сингари балоғатга етмаган қиз бола, умр бўйи мингбошига хизмат қилиб ўтган Хадичахон бор... Бу катта гуноҳ эди!" /172/ – дейди-да, Пошшахон масаласида оқлаган маҳкама бу масалада қоралашга ҳақли эмаслигини айтади. Мирёқубнинг аксилдаъволари қаршисида терговчи-виждон чекинса-да, қаҳрамоннинг кунгли тинчимагани аён. Юқоридаги парча у ўзи қилган ишларнинг, инсонийлик мезонлари билан ўлчанса, аблаҳликдан бошқа нарса эмаслигини тан олганини кўрсатади. Айтмоқчимизки, қаҳрамон онгида умуминсоний қадриятлар билан синфий ақидалар зиддияти юзага келди. Ёзувчи қаҳрамоннинг мазкур руҳий ҳолатини X боб ниҳоясида қуйидагича тасвирлайди: "Бошида муштдай қаттиқ лунги-ёстиқча... Ёнида бир чойнак кўк чой... Миёда суд мажлиси, нойиб тўра хотини, номерда кутиб ётган мовий кўзли дилбар..." /173/.

R. маннинг кейинги – XI бобида ҳам қаҳрамон руҳий ҳолати аввалги боб ниҳоясидагича қолган. Мирёқубнинг меҳмонхонасига бостириб келган Пошшахонга "бир томондан номерда қолган олтин сочли дилбарни, яна бир томондан мудҳиш суднинг сўроқларини эслаб" /177/ совуқ муомала қилиши шундан далолат беради. У Пошшахонни уйига кетишга қистайди. "насиҳат қилган бўлади", натижа чиқмагач, унинг "иродасига бўйин эг. иш"га мажбур бўлади. Чўлпон реалист санъаткор сифатида инсоннинг ўзи яшаган муҳит билан нечоғли боғлиқ эканини, муҳит таъсирида шаклланган инсон табиатининг ўзгариши осон кечмаслигини яна бир карра кўрсатади. Мирёқубнинг "Бу фоний дунёда машруъ йўл билан битадиган бирор нарса борми?" деган ўйида ўша муҳитдан нафратланиш, унинг кучи олдида ожизлик қилаётганидан эзилиш оҳанглари сезилади. Унинг сафар олдида болалари билан хайрлашиш учун кирган вақтдаги ҳолатини /XI боб/: "Илонни ўпган харом лаблари билан ухлаб ётган болаларимни ўпай деб қуйига эгилдим, кўнглим чидамади. Кўрпанинг қирғоғини ўпдим" /180/, – дея эслади ўзидан жирканиши изтироб даражасига етганини, кейинги иш кўпроқ муҳит таъсирининг инерцияси билан бўлганини кўрсатади.

Чўлпон қаҳрамоннинг сафар олдида сўнгги кунлардаги руҳий ҳолатига таъриф бериб, терговчи "унинг қулоғи остига қапа тикиб ётгани"ни ёзади. Дарҳақиқат, қаҳрамон руҳиясидаги ўз-ўзини тафтиш қилиш жараёни қисқа, лекин шиддатли кечади. Мирёқубнинг "Кеча" романидаги терговчи билан сўнгги мулоқоти бу жараён қандай натижа топганини тасаввур қилишимизга имкон

беради. Терговчи уни севишга қодир бўлмагани ҳолда "чакки гузал маҳлуқларнинг кўнгли билан ўйнашаётган"ликда айбласа, Мирёқуб: "Мени бехуда айблайсиз. Мен уни ифлос жойлардан ўғирлаб олиб чиқдим. Энди ҳеч бир ҳаром қўл, номаҳрам қўл теголмайди унга! У ҳозир номусли эрнинг номусли хотинидай тоза...

— Сен ўзинг-чи? Сен ўзинг? Эндигина қилган янги гуноҳларинг билан.

— Янги гуноҳ қилганим йўқ! Ҳали ҳам эски гуноҳларим кетимдан қувалаб юрибди. Ўшалардан қутулай деб ҳочдим. Қочиб кетаётирман..." /179/ — дея жавоб беради. Кўринадики, Мирёқуб Марямнинг ўзидан кўра покроқ эканини тан олган. У "энди ҳеч бир ҳаром қўл теголмайди унга" деганида ўзини ҳам назарда тутган, чунки қуйроқда "Мен бунга тегмоқчи эмасман, тегмайман ҳам" деб қатъий айтади. Унинг фикрича, улар иккаласи "белгисиз бир замонда, белгисиз шартлар ичида /яъни, ўзи итликдан қутулиб, шунга муносиб бўлганида — Д.Қ. ўз-ўзларидан қўшилиб қолишлари керак" /179/. Мирёқубнинг "шу хотин билан кўришганимдан бери ўз-ўзимни таний олмай қолдим" дегани ҳам шундан далолат беради. Бундан ташқари, юқоридаги парчадан қаҳрамоннинг шу чоққача кечирган турмушидан қониқмай қолгани англашилади. Айтиш мумкинки, унинг "эски гуноҳларидан қочиб" кстаётгани ҳаётини янгилаш, янги асосларга қуриш эҳтиёжидан келиб чиққан нарсадир.

Юқорида қаҳрамон онгидаги иккига ажралиш ҳақида /39-саҳифа/ тўхталиб, бунда Толстой таъсири сезилишини айтиб ўтгандик. Эътибор берилса, ўшандаёқ руҳий мулоқот-мусохаба субъектлари учта экани кўринади: "қораловчи", "оқловчи" ва "Мирёқуб", қаҳрамон вужудда терговчи-виждон пайдо бўлиши билан бу учлик бўртиброқ кўринади: "Мирёқуб", "итлик" ва "терговчи-виждон". Фикримизча, бу нарса Чўлпонга З.Фрейд таълимотининг ҳам муайян таъсири бўлганини тахмин қилишимизга имкон беради. Маълумки, Фрейд инсон руҳий ҳаётини учта тағструктурадан иборат деб билади: 1/ реаллик принципіга амал қилиб, ташқи дунёни қабул қилиш ва унга мослашиш функциясини бажарувчи Мен; 2/ қониқиш принципіга амал қилиб, жинсий майл ва агрессив интильшларни ўзида акс эттирувчи У; 3/ ижтимоий ахлоқ нормаларини ўзида мужассам этиб, ички цензор, виждон вазифасини ўтовчи Мен — идеал. Ташқи дунё билан муносабатда бўлувчи Мен ўзининг хатти-ҳаракатларини бир тарафдан Мен — идеал талабларига, иккинчи тарафдан Унинг талабларига мослаши

лозим. Фрейд Мен ва У муносабатларини чавандоз ва от муносабатига қиёслайдик, бир томондан, чавандоз отни маҳкам жиловада тутати, иккинчи томондан: "всаднику, если он не хочет расстаться с лошадью, часто остается только вести ее туда, куда ей хочется, так и я пр-евращает обыкновенно волю Оно в действие, как будто бы это было его собственной волей*". Юқорида кўрганимиз, Мирёқуб /Мен/ ўзидаги "итлик" /У/ ни жиловлашга интилгани ҳолда нойибнинг /"иш устидаги биринчи бай очиш"/ талқин қилиши, бизнингча, Фрейднинг юқоридаги гапига уйқаш кўринади. Қаҳрамон руҳиясидаги шиддатли жараёнлар Мен /Мирёқуб/ ва Мен - идеал /терговчи - вижлон/ зиддиятлари асосида кечдики, бу ҳақда Фрейд қуйидагича фикр билдирган: "...конфликты между Я и Я-идеалом в конечном счете отразит противоречия реального и психического, внешнего и внутреннего миров**".

Албатта, мазкур фикримиз фақат тахмингагина таянади, зеро Чўлпон Фрейд таълимоти билан таниш бўлганлиги ҳақида далилга эга эмасмиз. Бироқ, биз кўчирмалар келтирган "Я и Оно" асари 1923 йилда ёзилгани ва 1924 йилдаёқ рус тилига таржима қилиниб босилгани; 20-йиллар рус адабиётида Фрейдизм таъсири кучли бўлгани, бу ҳақда матбуотда қатор мақолалар эълон қилингани***; ниҳоят, Чўлпон 1925 йилдан эътиборан Москвада яшагани назарда тутилса, фикримиз буткул асоссиз эмаслиги ҳам кўринади.

Мирёқуб эволюциясида жадид савдогар билан учрашув муҳим ўрни тутати. Юқорида юритган мулоҳазаларимиздан келиб чиқсак, бу учрашувнинг тасодиф эмаслиги, қаҳрамоннинг изланишлари уни эртаги-кечми жадидларга рўбарў қилиши муқаррар экани англашилади. Яъни, Мирёқубнинг ижтимоий мавқеи кучайгани, шу чоққача куч деб топилгани нураганини англаб, топилгани бошқа куч излай бошлагани, ўзи кечирган турмушдан қониқмай ҳаётини янгидан бошлаш эҳтиёжини сеза бошлагани ундаги эволюциянинг сабаби бўлса, жадид савдогар билан учрашув сабабнинг натижага айланишида бир воситадир.

* Фрейд З. Я и Оно. В кн: Фрейд З. Психология бессознательного. М., 1989. С. 432.

** Уша асар. 439 -бет.

*** Компанеев В.В. Художественный психоанализм в советской литературе /1920-е годы/. Л., 1980. С. 74-78.

..... узидан соқит қилгани ва бунинг сабаби ҳақида биринчи фаслда айтиб ўтдик. Посаддаги ишлар, суҳбатлар энди Мирёқуб ва Марям кундаликлари орқали берилади. Танланган усул муаллифни гўё "бетараф" қолдиргани ҳолда, жадидлар ҳақида ҳолис ёзиш имконини яратлади. Шуниси ҳам борки, ҳикоячиликни ўзидан соқит қилиш билан Чўлпон қаҳрамон руҳий ҳолатини икки томонлама ҳам унинг ўз иқрорлари ва ҳам Марямнинг кузатишлари орқали тасаввур қилишимизга имкон яратлади. Масалан, Мирёқуб жадид йигитни кўриши билан "у Марямга қарамаяптими?" дея ташвиш тортганини айтса, Марямнинг кузатишлари унинг ўша чоқдаги руҳий ҳолатини ташқи белгилари орқали кўрсатади.

Шарафутдин Хўжаев билан илк суҳбатдан кейин Мирёқуб: "Саволларимнинг жавобини энди топадиганга ўхшайман. Бу йигит жадидларнинг катталаридан бири экан. Энди "империя"ни сўраб олай дейман. Шундай гапларни гапирадик, кўзим пиеладай бўлди. Мен уйқуда эканман... Гафлат босган экан бизни. Миллат деган нарсамиз бор экан, биз - омилар уни "фуқаро" деб юрганмиз. Бу йигит "миллат" деганида аллақандай ширин эшитилади" /183/. Сезиладик, жадид йигит аввало суҳбатдошининг вужудида мудраб ётган миллий гурурни уйғотиш пайида бўлган. Шу ўринда Мирёқуб нойиб тўраникида эканида рус инженерининг кириб келиши билан боғлиқ эпизодни яна эслашга тўғри келади. Инженер "нойиб тўра билан бетакаллуф кўришди, Мирёқуб билан кўришиб ҳам ўтирмасдан тўппа-тўғри столнинг тўрисиغا ўтди..." Нойиб меҳмонга Мирёқубни таништирганда, у "ўтирган ўрнида секингина бош силкиб қўйди. Мирёқуб гурурининг калтакланишидан келган заҳарханда билан кулди". Мирёқубдаги ўзгариш анча сезиларли бўлган бўлса керакки, нойиб тўра қайта-қайта узр сўраган бўлади. Муаллиф бунинг шарҳлаб ёзади: "Бир инженернинг /у ахир, нойиб тўра сингари катта амалдор эмас!/, ниҳоятини бир инженернинг бир-икки марта сартларни камситиши Мирёқубни шунча безовта қилди? Йўқ, у ақал камситишлар ҳар қадамда бор!" /72-73/. Тушунинг мумкинки, миллий гурурнинг калтакланиши Мирёқубни ўз вақтида қийнаган, кейинча, ишнинг фойдасини кўзлаб, ўзини кўникашга мажбур қилган бўлса-да, бу нарсани унинг таътиб безовта қилиб турган.

Жадиднинг гаплари миллатнинг ҳақир, забун аҳволидан бўлгандирки, Мирёқубнинг кўзи "пиёладай бўлган", "миллат" дегани аллақандай ширин эшитилган". Мирёқубнинг бу пайтдаги руҳий ҳолати ҳақида Марямнинг қуйидаги гаплари ёрқин тасаввур беради: "Жакобнинг юзида ва кўзида ўйчанлик аралаш бир табассум пайдо бўлди. Диққат қилдим: кўнглида ажиб бир олов ёна бошлаганига ўхшайди". Аёл ундаги бу ўзгаришни муҳаббатга йўймоқчи бўлади, лекин "ундай бўлса у ажиб ва ширин кулиши билан кулган кўзлари нима учун менга эмас, бошқа ёқларга, олисларга қарайди?" /183/ дея ўз фикрини инкор қилади. Жадид билан суҳбатларда Мирёқуб ўзини қийнаган саволларга жавоб топадики, у айтган "сўзларнинг ҳар бири кўзимдан бир қават пардани сидирди" дея иқдор қилиши шундан. Мирёқуб жадид билан ўзи орасида яқинлик борлигини тез ҳис қилади, шу соис ҳам "умрида биринчи марта янги танишган кишига кўнгил сирини айтади". Ш.Хўжаев Мирёқубнинг Марямга муносабатини қутлагани ҳолда, унинг нойиб тўра билан алоқаларини ёқламайди. Унинг: "Улардан /яъни, нойиб тўра каби мустамлакачилардан - Д.Қ./ бизга дўст йўқ. Бизнинг дўстимиз - миллат! Улар - миллат душманлари!" /184/- дейиши мустамлака сиёсатига нафратини ифодалайди. Ўйиборли жиҳати шундаки, жадид мустамлакачиларга қарши курашга миллатни, яъни халқни ўз иттифоқчиси деб билади. Унинг "биз" деганда миллий буржуазияни, жумладан Мирёқубни ҳам, назарда тутгани аён. "Империя"нинг нималигини тушунтираркан, Ш.Хўжаев "Империя дегани ўрис подшосининг қўл остидаги ерлар" эканини, улар буни қиёматгача ўз қўлларида сақлаб қолишни исташларини /яъни, мустақиллик учун курашиш керак/ айтади. Жадиднинг "сиз-биз соғин сигирмиз, бизнинг ширин сутимиз бор, руслар ва бошқа ажнабийлар бизни эмиб ётадилар" деганини топган-тутганининг бир қисмини муттасил нойиб тўрага бериб келган Мирёқуб, албатта, тушунади. Жадидларнинг қарашлари ўзининг мақсадларига мувофиқ эканини тобора чуқурроқ тушуниб бораётган Мирёқубни улар "Бойларнинг ер-суви, заводчиларнинг заводлари олиниб ялангоёқларга берилсин демайдиларми?" деган савол қийнайди. Суҳбатдоши бунга жавобан жадидлар аксинча: "Бой бўл! Завод сол! Беш минглаб, ўн минглаб рабочи ишлат! Миллий саноатни ривожлантир!" /185/ дейишларини

...кунгли тинчийди. Жадид аини пайтда бу мақсадларга "маллатни уйғотиш" орқали етиш мумкинлигини, ўқиш, замона аҳволидан хабардор бўлиш зарурлигини уқдиради.

Жадидларнинг қарашларида ўзини қониқтирмаган нуқталарни кўрмаган Мирёқуб аввалига "жадид шу бўлса, нега мен жадид эмасман" дея шошилади. Кейин, йўлдоши тушиб кетгач, у айтган гапларни "Эс тарозисига солиб" кўра бошлайди. Қаҳрамон ўзи иқдор қиладики: "Илгари тинчгина пул топишимни билардим. Ота-боболаримиз юрган йўлдан бора берардим. Энди аллаким чиқиб, "ота-боболарнинг йўли эгри эди, тўғри йўл буёқда!" дейди. Одам ишонадиган қилиб айтади. Шу икки йўлдан бирини танлаб олишим керак. Бирданига икки йўлдан юриб бўлмайди" /192/. Англашиладики, Мирёқуб энди илгаригидек пул топишгагина андармон бўлиб қолмайди, балки атрофда содир бўлаётган ишларга фаол муносабатда бўлади. "Онгли равишда муайян позицияни эгаллай олиш қобилиятсиз шахс мавжуд эмас"*лигини назарда тутсак, Мирёқубнинг шахс сифатида шаклланиш жараёни бошланганини кўриш мумкин бўлади. Қаҳрамон ўзининг ижтимоий мақomini ва унинг жадидчилар мақомига мослигини англаш арафасида, зеро унинг: "Жадидчилар тўғрисида гумонларим йўқ эмас. Лекин кўнглим ўша томонга мойил бўлиб қолди... жадидларнинг деганларини бошқаларнинг деганларидан кўра осонроқ ва тезроқ англайман" /197/, - дейиши ҳам шундан далолат беради. Юқорида юритган мулоҳазаларимиз Мирёқубнинг жадидчилик ҳаракатига қўшилиши муқаррарлиги, бу нарсанинг учун ижтимоий-шахсий зарурат эканини кўрсатади. У — ижтимоий ҳаракат бўсағасига келган одам. Лекин унинг кейинги тақдири қандай кечади? Ким бўлади у охир оқибат?.. Таассуфки, "Кундуз"нинг йўқолиши "Кеча"да қўйилган ўнлаб савол аломатларининг қаддини букиб кетди. Шундай бўлса-да, қаҳрамон характери ички мантиқидан, адиб романда бадий тадқиқ этган муаммолар характери ва муаллифнинг асар устида ишлаётган вақтдаги биз гасаввур этган руҳий ҳолатидан келиб чиқиб, қуйидаги илмий фарзани илгари суришга журъат қиламиз: Туркистон ижтимоий-тарихий тараққиётининг табиий оқимини бузган инқилоб ва ундан кейинги

* Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957. С.34.

дастлабки суронли йиллар зиддиятларини Чўлпон "Кундуз"да марказий ўринни эгалловчи Мирёқуб руҳиясидаги зиддиятлар орқали очиб беришни режалаштирган. Табиийки, бу нарса адибнинг ўтмиш воқеаларига йигирма йил юксакликдан туриб берган баҳоси бўлур эди. Демак, Мирёқуб образи инқилоб йилларидаги йигирма яшар Чўлпоннинг зиддиятлари билан салкам қирқ ёшли Чўлпоннинг изтиробли ва теран ақлини ўзида уйғун мужассам этиб, жаҳон адабиёти миқёсида тан олинган Клим Самгин, Григорий Мелехов каби адабий сиймолар қаторидан ўрин олиши лозим эди.

Мирёқуб ҳақидаги мулоҳазаларимиз ниҳоясида бу образ талқинидаги яна бир жиҳатга диққатни тортганимиз келади. Юқорида кўрганимиздек, Чўлпон Мирёқуб маънавий-руҳий эволюциясини тасвирларкан, унинг дилидаги ҳис-туйғулар, миёсидаги ўй фикрларни бўлакларга ажраиб /анализ/ таҳлил қилади. Айни пайтда бу бўлаклар бир-бири билан диалектик алоқадорликда берилган: бир ҳисдан иккинчи ҳис, бир ўйдан бошқа бир фикр ўсиб чиқади, бир-бирини тўлдиради, сифат жиҳатидан ўзгартиради ва ҳоказо. Бу нарса Чўлпон Мирёқуб образи талқинида ўзбек насрида илк бор шахс тақдиридаги кескин бурилишларни тайёрлаш ва кўрсатишга кенг имкониятлар берувчи толстоёна "қалб диалектикаси" шаклидан фойдаланган дейишга асос беради.

ИЖТИМОИЙ МУҲИТ ВА ХАРАКТЕР РУҲИЯСИ

Инсон характери, унинг руҳий ўзига хослиги кўп жиҳатдан у яшаётган муҳит шарт-шароитлари билан боғлиқдир. Аксарият ёзувчиларни, Н.Г.Чернышевский таъбири билан айтсак, "ижтимоий муносабатлар ва ҳаётини тўқнашувларнинг характерларга таъсири"* қизиқтириши бежиз эмас. Аввалги бобда кўриб ўтганимиздек, Мирёқуб образи талқинида ҳам Чўлпон унинг муҳит таъсирида шакллланган хусусиятларига диққатни жалб қилган эди. Лекин психологик таҳлилнинг типологик принципи Мирёқуб образи талқинида ёрдамчи восита эди, холос, сабабки, адибни қаҳрамонни маънавий "қайта тирилиш"га олиб келган руҳий жараёнларнинг ўзи кўпроқ қизиқтирган. "Кеча"да қатор персонажлар борки, улар "муайян муҳитда шакллланганлар, яшайдилар ва гўё у билан чатишиб кетганлар"**. Табиийки, уларнинг характер хусусиятларини хатти-ҳаракатларининг руҳий асосларини англаш учун улар яшаётган муҳит шароитларини билиш тақозо қилинади.

Романдаги муҳит билан чатишиб кетган қаҳрамонларнинг бири Акбарали мингбошидир. Асарни дастлаб ўқиганда Акбарали образига юкланган салбий сифатлар — саводсизлик, жоҳиллик, манфаатпарастлик, тубанлик, дунё беҳабарлик - бир одам учун кўплик қилаётгандай, адиб образнинг бадий баркамоллигини мақсад - феодализмнинг инқирозга юз тутгани қонунийлигини кўрсатиш йўлида қурбон қилгандек кўринади. Илгарироқ, ilk таассурот таъсирида бўлса керак, биз мазкур образ талқинида жонли характердан кўра кўпроқ схематизмга мойиллик кўрилади, деган янглиш хулосага келган эдик.*** Гап шундаки, ҳар қандай ўқувчи ёки асар ҳақида фикр билдираётган одам талқинини талқин қилади (ёзувчи реал борлиқни бадий талқин қилса, биз унинг талқинини талқин қиламиз). Шундай экан, адиб Акбарали образини яратишда қандай асосларга таянганини, қандай одамлар реал воқеликдан (ёзувчи олами орқали) асар ўқимасига кўчганини аниқлаб олмасдан туриб ўғри хулосага келишимиз маҳол. Демак, аввало "Чўлпон Акбарали мингбоши образини тарихий-ижтимоий

* Чернышевский Н.Г. ИСС в 15-ти т. М.1999-1953. т. 3, с. 422.

** Хранченко М.Л. Лев Толстой как художник Т., 1978, с. 411.

*** "Ештик", 1991. 6-сон.

тип сифатида реал гавдалантирганми?" деган саволга жавоб беришимиз лозим. Мазкур саволга жавоб бериш учун эса, аввало бир нарсани аниқлаб олишга тўғри келади: чор ҳукумати маҳаллий амалдорлардан қай йўсин фойдаланган? Маълумки, мингбоши, амин элликбошилар сиёсий ҳокимиятдан четлатилган эдилар. Шунга кўра, уларнинг гарданидаги вазифалар ҳам чегараланган, яъни: маҳкумларидаги ҳудудда майда-чуйда маъмурий-хўжалик ишлари билан шуғулланиш ва, асосийси, халқ орасида эсоийшталикни таъминлашдангина иборат бўлган. Маҳаллий амалдорларни фақат ўз мақсадлари йўлида ишлатиш, уларни сиёсатдан йироқ тутиш учун, табиийки, шунга мос одамларни тақлаб қўйиш керак эди ва чор ҳукумати бунга асосан эришган. Энди мулоҳаза қилайлик: қандай одам чор ҳукуматининг "дидига мос" амалдор бўла олади?

Амалдорнинг саводсиз бўлиши - унинг сиёсатдан йироқ бўлишига кафолатдай гап. Архив ҳужжатлари кўздан кечирилса, аксарият амалдорларнинг саводсиз бўлгани, мингбоши маҳкамаларидан юборилгач ҳисобот ва маълумотларга кўпинча..."саводсиз бўлгани учун илтимосига кўра имзо чекдим" деган изоҳ билан мусулмон ёки рус мирзалар қўл қўйганини кўриш мумкин. Масалан, Андижон уездининг Хақан волости мингбошиси Абдурахмон Қозоқбоев ва Балиқчи волости мингбошиси Бувахўжа Қаноатўжаевлар айтиш шундай тарзда қоғоз расмийлаштирганлар.* Иккала мингбоши ҳам уезднинг шаҳар олди приставлигига тобелигини, приставликда эса атиги тўртта мингбоши бўлганини айтсак, масала янада ойдинлашади. Албатта, мингбошилар орасида саводлилари ҳам бўлган, лекин ҳудудий жиҳатдан деярли ҳозирги туман нуфузига эга бўлишни бошқариш учун хат танишнинг ўзи кифоя қилмас. Аксарият амалдорлар дунёда не сиру синоатлар кечаётганини, қандай воқеа-ҳодисалар юз бераётганини миш-мишлар доирасидагина билганлар. Шу жиҳатдан Акбаралининг, муаллиф таъкидлашча, уруш ҳақидаги илк ўйлари характерли: "Шу қиронларнинг бир-бири билан урушгани ёмон бўлди... Кўп одам қиридан, дейди нойиб тўра. Менинг мирзам Соколов ҳам дараксиз кетди. Уч ойдан бери дараги йўқ. Юрт ҳам самовардай, ичидагина қайнаб турибди. Бир тошади бу! Ёмон тошади лекин. Одамларнинг юзига

*. Ўзбекистон Республикаси М.А. Ф. 25, о 1, д.26.

қарасам, ўрус, мусулмон - ҳаммасининг кўзи бежо... "ютаман!" дейди. Қимматчилик борган саря авж оляпти. Шундай оқподшонинг хазинаси қоқланиб қолдимикан? Оқподшо менинг гапимга кирса, юрт берса берардики, тезроқ яраш қилиб одамларни тинчитарди. Аллақайлардаги юртларни деб ўз бошини қазога тутадими киши..." (126)

Акбаралининг дунёни ларзага солган воқеа - жаҳон уруши ҳақида эндигина ўйлай бошлагани бир қарашда муболагадай, муаллиф бирмунча ошириб юбораётгандай туюлади. Лекин бу ўринда ҳеч бир муболага йўқ, чунки қаҳрамон, ҳар қандай сиёсатдан йироқ одам сингари, уруш воқеалари бевосита ўзига таъсир қила бошлаганига у ҳақда ўйлайди. Акбаралини ўйга толдирган нарсаси - қимматчиликдан "юртнинг самовардай қайнаб ётгани" - молию жонининг ташвиши, холос. Эътибор берилса, унинг фикрлаш тарзида чор ҳукуматини қониқтирадиган жиҳатларни топиш қийин эмас. Биринчидан, у жаҳон урушидан анча илгари бошланган чоризм инқирози ҳақида мутлақо тасаввурга эга эмас, ҳалиям "шундай оқподшо" дея оғзини тўлатиб гапирадими, унинг қудратига бешак ишонади. Иккинчидан, у урушнинг моҳиятини, оқподшога "аллақайлардаги юртлар" нима учун кераклигини англамайди, табииyki, бундай одам мустамлакачилар юртига нима учун канадай ёпишиб ётганларини ўйлаб ҳам ўтирмайди. Бу нарсаларнинг фарқига етиш учун киши аввало сиёсий саводли бўлиши керак. Рус тилини билмаган одам учун эса у вақтда ҳарбий цензура кўригидан ўтувчи айрим жадид нашрларини демасак, сиёсатдан хабардор бўлиш имконияти йўқ эди ҳисоби. У маълумот олиши мумкин бўлган ягона нашр - "Туркистон вилоятининг газети" эса хабарларини "айтишларича", "ёзишларича"дан бошлаб, "экиш" билан тугатар эди. Шу ўринда яна бир ҳужжатга эътиборни қаратмоқчимиз. Андижон уезди ҳокими полковник Брезжицкий юқоридан жўнатилган "Маҳаллий тилда газета чоп этиш ва уни аҳоли ўртасида тарқатиш мақсадга мувофиқми?" деган сўровга: "Маълум қиламанки, маҳаллий тилда газета нашр қилиш ва уни аҳоли ўртасида тарқатиш мутлақо зарурдир... Маҳаллий халқ орасига душманларимиз - исломнинг зарарли асосларини тарғиб қилувчи эшонлар ва бошқа руҳонийларнинг гоёларини эмас, биз истаган гоёларни сингдириш учун

яхши йўлга қўйилган газета керак..."* - деб жавоб берган эди. Авваллари маҳаллий амалдорлар приставлар томонидан "Туземная газета"га мажбурий обуна қилдирилгани, кейинроқ эса пристав тавсия этган рўйхат асосида бепул (!) олганлари эътиборга олинса, чор ҳукумати кадрлар сиёсатини пухталиқ билан олиб борганига яна бир қарра амин бўламиз.

Юрт бошида турган саводсиз амалдор, табиийки, юртнинг маърифатли бўлишидан манфаатдор эмас, чунки зўрлик ва жоқиллик билан омиларнигина бошқариш мумкин. Чўлпон шуни кўрсатмоқ учун ҳам Акбаралининг газетада танқид қилинганидан жизгинаги чиқиб турган ҳолатни чизган кўринади. Ушанда Мирёкубнинг "газетчининг ҳар нарса қилишга" шай турган Акбаралига қарата айтган гапи диққатга сазовор: "Бу ҳукмингиздаги қора фуқаро билан бўладиган иш эмаски, чақиртириб келиб Мирзобобога буюрсангизу ертўлага олиб тушиб қичиган ерини қашласа!.. Газет ёзадиганлар закунчи бўлади... Улар билан ярам ~~юшмо~~мога ўхшаган одамлар олишмаса, анча-мунча амалдор бакор келмайди" (96). Акбарали қанча ҳовлиқмасин, ўзининг ўша "анча-мунча" амалдорлар сирасига киришни андан ҳис қилади. Шунинг учун ҳам гарчи "қоғоз тўра қўймади" деса-да, мактабни ёпишни ўзи ҳам истаган. Кўрамизки, Туркистон халқини жаҳолатда тутишдан манфаатдор чор ҳукумати учун акбаралилар бу жиҳатдан ҳам қўл келади.

Романда Акбаралининг иқтисодий жиҳатдан нўноқлиги, янги иқтисодий шароитда зарур бўлган омиљкорликка эга эмаслиги равшан кўрсатилади. Тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан муаллиф бу ўринда ҳам ҳақ: чор маъмурлари амалдор тайинлар экин, номзоднинг иқтисодий аҳволига ҳам жиддий эътибор берган. Мана биргина мисол: Скобелов уездан бошлиғи Аввал бўлиси қозилигига ўтказилган сайлов натижаларини Фарғона губернаторига жўнатаркан, уларни тасдиқламаслигини сўрайди. Уезд бошлиғининг ташвишга солган нарса номзод сифатида кўрсатилганини "СОБИҚ йиғит", ҳозирда Аввал мингбо-шиси, кейинги вақтда пахта иши бўйича савдо операцияларини авж олдириб юборган Тошматов эканлиги эди. Бошлиқнинг айтишича, "Тошматов фёсининг

*. Ўзбекистон Республикаси МДА. Ф-И-19. с.1.. д. 29329. л.52

... унинг операцияларда иштироки билан шундай ишларни келтириб чиқариш мумкинки, уларни ҳал қилиб бўлмай қолади".* Хўш, Тошматов номзоди уезд бошлиғини нима учун қониқтирмайди? Шунинг учунки, Тошматов Акбаралидан фарқ қилароқ, уддабурро одам. Унинг уезд бошлиғи қаршилигига қарамай номзодини ўтказгани ҳам бунни тасдиқлайди. Уезд бошлиғи уни мингбошиликдан-да бекор қилишга ҳаракат қилаётгани эҳтимолдан ҳоли эмаски, бунни билган номзод бошқа тарафдан қарши ҳаракат бошлагандир. Тошматов типидagi тадбиркор, иқтисодий жиҳатдан мустақил иш юритишга қобил одамнинг бора-бора сиёсий ҳокимият томон интилиши табиий, chunkи у фаолият майдонини кенгайтиришни, ҳаракатларида эркин бўлишни истайди. Айтмоқчимизки, амалдорликка номзоднинг ўта бой ёхуд тадбиркор бўлиши чор маъмурлари маақсадларига мувофиқ эмас эди. Улар аксар ҳолларда ўртамиёна бойларни амалга миндирар эдиларки, амалдорлик тайинланганларнинг ягона даромад манбаи бўлсин. Бошқа йўл билан сармоясини оширишга ноқобил амалдор ўз амалининг ва амал бергувчининг қўлига айланали: ҳар қандай кўрсатмани бажаришга ҳозир туради. Романда айтилишича, Акбарали — ер-сув, пул ва бошқа бойликка кўмилган одам, буларнинг ҳаммасига у амали орқасида эришган. Ҳали амалга минмасдан туриб, у "беш-тўрт таноб ерли" ўзига тўқ одам эди. Мингбошига олиб берган "яхши бир улоқчи от бадалига" олти йил элликбошилик қилган ва бу "олти йил мобайнида бир улоқчи отнинг эмас, бир неча улоқчи отларнинг ҳиссаси чиқарилган, бурунги тўрт-беш таноб ерга яна бир неча тўрт-беш таноб ер қўшилган..." (68). Элликбошиликдан келган даромад кам кўринганидан мингбошиликка интилади. Мирёқуб кўмагида бунга эришади ҳам. Мингбошилик ҳам унинг учун даромад манбаи бўлганини катта хотини Хадичахоннинг сўзларидан англашди: "Бунингиз амалдор бўлгандан кейин айнади. Мингбошилик ёмон ҳовлиқтирди. Ўз қишлоғини ташлаб бу ерга кўчди. Бу катта ҳовлини сотиб олди. Мана бу - катта иморатларни солдир и. Бог-юғ қилди, ер-сув кўпайтирди..." (60). Акбарали бу давлатни қай йўл билан топгани маълум: халқни очиқ-ошкор талаган, бойларнинг "ҳожатини чиқаргани", маҳкумидаги амалдорларнинг "патини юл-

*. Ўзбекистон Республикаси МДА. ФН - 19, о 1, д. 10014, л 163.

ган..." Қизиги шундаки, чор чиновниклари маҳаллий амалдорларнинг бу каби кирдикорларидан воқиф бўлганлари ҳолда, расман жиноят ҳисобланган бу ишларга панжа орасидан қараганлар. Фарғона област бошқармасига амалдорлардан шикоят қилиб ёзилган аризаларнинг кўпи "даъво тасдиқланмагани учун оқибатсиз қолдирилгани"ни Мирёқуб каби "эпақа"ларнинг савй-ҳаракатларидангина эмас, бунинг чор маъмуриятига ҳам иқтисодий ва ҳам сиёсий жиҳатдан фойдали эканидан деб тушунимоқ лозим. Бундан руҳланган ног'ок амалдорлар қутургандан қутурганларки, 1916 йил кўзғолони вақтида улардан кўпининг ўлдирилгани, ўласи қилиб калтаклангани, уй-жойларига ўт қўйилгани бунинг ёрқин далилидир. Халқ орасида тез-тез эшитилиб қоладиган "ўзбекка амал бермасин экан-да" деган таассуфнинг илдизи ўша даврларга бориб тақалади.

Юқоридан юритган мулоҳазаларимизга таянган ҳолда Чўлпон Акбарали образини ижтимоий-тарихий тип сифатида ҳаққоний кўрсатган, дея оламиз. Албатта, эътироз туғилиши табиий: Ҳаётда дурустроқ амалдор бўлмаганими? Бўлган, лекин: биринчидан, дурустроқ амалдорлар, таассуфки, ижтимоий-тарихий шароитлар маҳсули бўлиши акбаралилар салмоғи олдида йўққа чиқади ҳисоби. Айтиш керакки, ҳар биримизда дунёқарашимиз, ижтимоий мавқимиз, ҳаётий тажрибамизга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган (яъни, субъектив) ижтимоий гуруҳ вакиллари ҳақида муайян тасаввур бор. Бу нарса бошқаларникидан озми-кўпми фарқлангани ҳолда жамият аъзоларининг аксариятига хос тасаввурга яқин, эсро, ижтимоий тип даврнинг шарт-шароитлари билан боғлиқ ҳолда объектив мавжуддир. Иккинчидан, Чўлпон роман проблематикасидан келиб чиқиб дурустроқ амалдорни кўрсатиши мумкин эмас, чунки бу адибнинг кўзлаган мақсадларига мувофиқ келмайди. Агар ёзувчи ижтимоий-тарихий маънавийларни бадий тадқиқ қилишни мақсад қилмасдан, дейлик, бирон-бир конкрет амалдорнинг тақдири, унинг ташқи дунё билан муносабати асосида юзага келган изтиробларини (масалан, Достоевскийнинг Макар Девушкин каби) қаламга олганида ёхуд конкрет амалдорнинг муҳаббати (масалан, Куприннинг Чарткови) ҳақида асар ёзганида амалдор бошқачароқ қиёфада олинishi мумкин эди.

Маълумки, образ типик ва индивидуал хусусиятларнинг уйғун мужассами бўлсагина бадий характер

даражасига кўтарила олади. Образнинг индивидуал хусусиятлари ҳақида фикр юритишнинг бир чигал томони бор: юқорида айтганимиздек, ижтимоий типлар ҳақида жамият аъзоларининг аксариятига хос умумий тасаввур мавжуд, лекин индивидуал хусусиятларни тушунишда бундай умумийлик йўқ. Шахснинг бошқа бир шахсни тушуниши қандай кечади? Ҳар қандай одам бошқа бир одамни тушунишга, хатти-ҳаракатларини баҳолаб, у ҳақда тасаввур ҳосил қилишга интилар экан, беихтиёр "ўз қаричи"ни ишга солади. Бунда у уч нарсага - ҳаёлидаги инсон идеали, ўз ички дунёси ва ижтимоий гуруҳ ҳақидаги ўз тасаввурига таянади. Қаршисидаги одамни шу уч унсур билан муқояса қилишнинг оқибати ўлароқ тасаввур ҳосил бўлади. Яна шуниси ҳам борки, кўпинча тасаввур ҳосил бўлишида илк таассурот (идеал билан муқоясанинг ҳосиласи сифатида юзага келган симпатия ёхуд антипатия) асос вазифасини ўтайди: ўша илк таассуротни тўлатиш, тасдиқлаб олиш учун объектдан янги чизгилар қидирилади, топилади - тасаввур ҳосил қилинади. Ҳаёлимиздаги тасаввур билан объект - реал инсоннинг тугал мос келиши эҳтимолдан йироқ, шундай бўлса-да, биз бунинг аксига ишонишга кўпроқ мойилмиз. Сабабки, объектни юқоридаги уч унсурга қийслаб, абстракт тафаккур қилиш орқали яхлит бутунлик - тасаввурга эга бўлганмиз. Бизнингча, реал инсоннинг бадний образга айланиб асар тўқимасига кириб келиши ҳам худди шу тарзда кечади. Шундай экан, образнинг индивидуал хусусиятлари ҳақида гапирганда, уни реалликка (образни ижтимоий тип сифатида текширганимиз каби) қийслашга ҳақли эмасмиз. Бу ўринда энди реалликка кўз юмиб, асардаги бадний воқелик нуқтаи назаридан фикр юритишимизга, образнинг ўзини алоҳида, бетакрор олам деб тушунишимизга тўғри келади.

Чўлпон Акбарали психикасига хос хусусиятларни унинг хатти-ҳаракатлари, бошқа қаҳрамонлар билан мулоқотларини кўрсатиш орқали очадик, улар қаҳрамонинг ижтимоий-маиший ҳаёти контекстидагина тўғри тушунилади. Дастлаб учратганимизда мингбоши отдан тушар-тушмас Мирёқубни дарақлайди. Бир қарашда муаллиф илгарироқ айтган гапини - Акбаралининг Мирёқубсиз ҳеч нарсага ярамаслигини кўрсатиш учунгина қаҳрамонини шундай қилишга "ундаган"дек кўринади. Аслида эса қаҳрамон тамомила эркин, ички мантиққа

асосан ҳаракат қилмоқда: у ўзининг устидан нойиб тўрага тушган аризани йўл бўйи ўйлаб келган, табииyki, бунинг чораси - Мирёқуб ҳам ҳаёлидан бир лаҳза бўлсин нари кетмаган. Акбарали Мирёқубга иш юзасидангина эмас, бошқа кўринмас ишлар билан-да боғланган, зеро ёруғ дунёда ёлғиз суянгани - шу. Унинг "Оббо бетовфиқ-эй! Номозшомда ухлаганини!" дея қойишлари. "О, баттол-эй! О, баттол-эй! Худо урди сени! Худо урди энди!.. дея ёйилиб кулишлари Мирёқубга нисбатан ўзига хос тўпори меҳридан ҳам дарак беради. Акбаралининг Мирёқуб билан мулоқотларга ўзини тутишлари, гап-сўзлари бачканадай, ёши ва мавқеига номувосибдай кўринса эҳтимол. Аслида эса бу нарса бачканаликдан эмас: табиатан содда ва тўпори бу одам юрт олдида ўзини улугвор-сипо тутати (масалан, элликбошиларни йиғиб мажлис қилишида, Қуларикда фуқаронинг додини тинглашида бу нарса яққол кўзга ташланади, яъни ўз олдида қўйилган психологик ("мен бир бўлиснинг каттасиман, ўзимни шунга ярша тутишим керак!") амал қилишга мажбур. Табиатига зид бундай вазифани удалаш, равшанки, унлан муайян руҳий зўриқишни талаб қилади. Демак, унинг Мирёқуб билан бўлганида суюлиб кетиши бежиз эмас, зеро фақат ўшандагина у ўз стихиясида яшайди, руҳий зўриқишдан бўшашади.

Акбарали одамлар билан муомала қилишга, керакли гапни ўрнида ишлатишга қобил эмас, у амалдор одамнинг муҳим белгиси - "дипломатлик" сифатларидан маҳрум. Шу жиҳатдан бир эпизодни кузатайлик: "Мингбоши одатда хотинларга калта гапирар, улар билан эзилиб ўтиришни ўз эркаклик шайига сифдиролмас эди...

— Холматникига келган шаҳарлик меҳмонларни чақиртириб яхши бир зиёфат қилинглар, — деди у. — Шаҳардан келиб Холматнинг қуруқ нонини еб кетса яхши эмас!

Сўнгра Хадичахоннинг жавоб беришини кутиб ўтирмасданоқ:

— Овқатинг нима бўлди? — деб сўради. — Жадаллат! Қорин оч!"

Хадичахонга бу топшириқни беришдан илгари Акбарали "Каттанинг раҳми келмас-а?" деб сўраганини эсласак, мингбошининг шу лаҳзадаги ҳолати қандай бўлганини, оз бўлса-да, хижолатдан, андишадан ҳоли эмаслигини англаш қийин эмас. Кейин, бунақа гаплар сал сийпалаб, эвини қилиб айтилиши жоиз, мингбошининг

эса бунга укун йўқ — томдан тараша тушгандай тўғрисиини айтди-қўйди. Топган вах-корсини ўзига ҳам маъкул келмагани, "каттаси"нинг олдида қовун туширганини англаганидан ганин тез бурадики, бундаги зарда оҳанги очик сезилиб туради. Худди шу эпизоднинг давомини кузатиб, Хадичахон "исҳмонлар бизникида" дегач, мингбошининг хатти-ҳаракатига эътибор берайлик:

—Яхши, яхши.

Бироздан сўнг яна такрор қилди:

—Яхши... Яхши...

Сўнгра бирдан:

—Ашулачиси борми, йўқми? — деб сўради" (80).

Акбаралининг биринчи бор маъқуллаши ишининг ўз-ўзидан пишиб турганига қувонганини кўрсатса, кейингиси буткул бошқа маънони билдиради. Унинг бироз тўхтаб қолганидан сезамизки, мақсадини айтиш учун жўялироқ гап қидирмоқда. Вақт тигиз, иниси зўриқиб ишлаяпти, демакки, кейинги "Яхши...Яхши..." дегани беҳуш одамнинг алаҳлаши мисоли — ғайришуурий тарзда юз бермоқда. Қанча уринмасин, фаҳмига бир нарса келмади, шу боис ҳам очикчасига Ашулачиси борми, йўқми? дейдики, бундан ҳам ўзига аччиқ қилган одамнинг зардаси сезилиб туради.

Акбаралининг характериға хос бундай хусусиятни бошқа бир ўринда кузатамиз. Қумариқ воқсаларидан кейин у Ёдгорхўжага ётиги билан гапирмоқчи эди, чунки бу "оғзи катта бой"га ҳаммага қилган муомаласини қилиб бўлмаслигини англаб етган. Шу боис ҳам Акбарали Ёдгорхўжанинг аюҳаннос солишига (хабар етказган Али лайлак йўл бўйи "қайраб" келганига ҳам) қарамасдан, бошда ўзини босишга тиришади: "Шовқин солманг, бой. Қулогимиз бор". Ёдгорхўжа инсофга келмагач, мингбоши ҳам тутаяди: "Олиб бор, баччагарни! Қамаб қўй!" - дея бақиради. Қаҳрамоннинг икки хил шаронгда — оилада ва хизматда бирдай ҳаракат қилиши унинг характер сифатида изчил бутунликда кўрсатилганидан далолат беради. Биринчи ҳолатда унинг жаҳллангани шахсий имкониетлари билан эгаллаган мавқеи орасидаги тафовутлардан келиб чиқади; шу боис ҳам унинг зардаси ўзига қаратилган деб айтдик. Иккинчи ҳолатда-чи?

Акбарали жаҳлланган эпизодлар кузатилса, унинг қанча тез жаҳлланмасин, шунчалик тез совушини кўриш мумкин: Чўлпон айтмоқчи, жаҳлланганда "дарранда"га

айланадиган бу одам кўп ўтмай "сувга тушган муш
бўшашиб қолади. Халқимизда "жаҳл келса, ақл
деган доно мақол бор. Жаҳлланган одамнинг жа
чиқарган объектга нисбатан агрессив кайфиятда бўли
оқибати хунук иш қилиб қўйиши мумкинлиги
кўравериб кўзи пишган халқ тўдиган буни. Акбарали
эса бу жараён ўзгачароқ кечади: у бўғилади, ич-эти
ейди, Мирёқубни йўқлайди - вассалом, жаҳл уни
ҳаракатга бошламайди. Қаҳрамон феълидаги бу ўзига
хослик, фикримизча, унинг эгаллаган мавқеига ўзи берган
баҳо ва реал аҳвол орасидаги тафовутдан келиб чиқади.
Акбарали ҳали мингбошилиқни ораулаб юрган вақтда бу
лавозим унинг наздида жуда улуг мартаба бўлиб
кўрингани табиий, чунки тасаввури тобе одам позиция
сидан туриб ҳосил қилинган. Ун уч йил мингбошилиқ
фаолияти давомида бу тасаввуфни инкор қилувчи қатор
далилларга дуч келгани ҳам равшан, лекин уларни таҳлил
қилиб, мавқеига реал баҳо беришдан у ожиз. Демак,
унинг онгида бир вақтнинг ўзида эски тасаввур ва уни
инкор этувчи узук-юлуқ далил-хотиралар яшайди. Бу
лардан биринчиси устун эканлигидан мингбоши ўта
иззатталаб, ўзига қарши ҳар қандай ҳаракатни, итоат
сизликни ғайритабиий нарса деб тушунади. Газетада уриб
чиққанларидан кейин Мирёқуб "Нима қилардингиз - тишни
тишга қўясиз, хўжайин!" деганида Акбарали "Тишимни
тишимга қўядиган хезлардан бўладиган бўлсам, ма, ол,
бу шоп-шалопларингни!" дея сапчиб кетадики, унинг
амали ҳақидаги тасаввури қандайлигини сезиш қийин
эмас. Иккаловининг ўртасида илгарироқ кечган гапларга
диққат қилайлик:

—Йўқ, шошма, мен нойиб тўранинг ёнларига
бораман. "Иложини қилинг, ўзингиз айтгансиз", дейман.
Қани йўқ десин-чи!

—Йўқ дейишдан кўрқармиди? Йўқ, дейди, тоғиб
тураберади...

—Нега ахир? Нега?

—Бугун тонадиган бўлмаса, ўша вақтда ўзи ўз буйруғи
билан ёптирмасмиди?

—Тонганига қўяманми?

—Нима қилардингиз? Урармидингиз?

—Уриб бўладими?

—Нима қилардингиз?

Мингбоши жим бўлди, бир қўлини чаккасига олиб бориб бошини қашларди..." (97).

Мингбошининг шаштидан тушиши, кўриб турганимиздек, суҳбатдошининг унга реал аҳволни англатиши баробари юз бермоқда. Худди шундай ҳолни унинг шикоятчи бойлардан жаҳлланишида ҳам, Мирёқубнинг юзига газетани улоқтирганида ҳам кузатишимиз мумкин. Фикримизча, ёзувчининг ўткир нигоҳи қаҳрамон психикасининг ўзига ҳис бу жиҳатини жуда тўғри ва нозик илғаб олган. Қаҳрамоннинг ақлий имкониятларини назарда тутсак, бунақа одамнинг онгида фактлар алоҳида информация шаклидагина манжудлигини, абстрактлашиш даражаси паст хотира буларни фақат эслатилгандагина юзага чиқаришини сезиш қийин эмас. Характернинг хатти-ҳаракатлари психологик жиҳатдан асослангани, унинг фақат ички мантиқдан ҳасиб чиқиши бир тарафдан ёзувчи маҳоратини, иккинчи тарафдан унинг ҳиссиётга берилмасдан, тасвирда ҳолас бўлишга интилганини кўрсатади.

Мингбошининг аҳволга реал баҳо бериши Мирёқуб йўқлигида бошланади, чунки у энди ўзи ҳаракат қилишга: шундай экан, истаса-истамаса ўйлашга мажбур. Қумариқдаги тўполонни тинчитиш учун йўлга чиққан Акбарали кўпроқ атрофидаги ганимларига ўзини бир кўрсатиб қўйиш ҳақида ўйлайди, лекин манзилга етгач, ишнинг анча жиддийлигини, "ичидангина қайнаб ётган" савовар тошганини, юртнинг исчоғли катта куч эканини ҳис қилади. Унинг қайтиш чоғидаги ўйлари: "Қелишим чакки бўлмади! Фақат натижа? Натижа нима бўлди? Нимага эришдим? Нимани бажардим?" - ўз мавқеи тўғрисида илк бор жиддий бош қотириши. Мингбоши Ёдгорхўжани қамаб қўйгани билан унинг эрта-индин қутулиб чиқишини, "йрим пошшо"гача боришини яхши билади. Шу нарса уни ўзи тўла англамаган, англашни истамаган ҳақиқатни тан олишга мажбур қилади: "Битта оғзи катта бойга кучим етмаса бу шоп-шалопларни нега тақдим денг? О, пули тушкур-эй! Амалдан ҳам кучли экан-а?" (235)

Эътибор берилса, мингбошининг қарама-қарши ҳислар исканжасида эканини сезиш мумкин: бир томондан, қилган иши ҳеч бир натижа бермаслигини, боз устига, бошига ортиқча ғавғолар солишини ўйлаб ташвишда; иккинчи томондан, ўзи қилган ишдан қониқиш ҳиссини

туяди. Муайян вақт мобайнида иккинчи ҳис устунроқ, чунки у юрт сўраб ади қилди, одамларнинг миннатдорлигини туйди, "бу шоп-шалопларни нега тақдим?" деган саволга жавоб топгандай бўлди. Унинг ташвишли ўйларини енгиб, "Қани йигитлар, шўхроқ ашуладан бўлсин!" дегани юқоридаги фикримизни далиллайди. Лекин ундаги мазкур ҳолат узоқ давом этмайди, чунки Акбарали ўзини амалсиз тасавеур қилолмайди, астойдил ташвишга тушгани учун ҳам "Ёдгорхўжани қамовдан бўшатиш ҳақидаги фармон" билан икки йигитни орқага қайтаради. Эртаси кун нойиб тўра ҳузурида юртни ёқлаб адолатдан гап очгани ўз бошига тушган адолатсизликдан: Ёдгорхўжанинг айбдорлигию юртнинг ҳақлигини айтиш билан у амалини сақлаб қолмоқчи бўлганди — адашди. Эҳтимол, нойиб тўра бунгача Акбаралини ҳимоя қилишни ўйлаган ҳамдир, энди эса ўзлари учун унинг амалдор сифатида "ўлгани"ни тушунди. Зеро, юртни ўйлабдиган, юртнинг ғамини ейдиган амалдор ҳеч қачон ҳеч бир мустамлакачига керак бўлмаган, керак бўлмайди ҳам.

Кўпчилигимизнинг тасаввуримизда "у замонлар му-сулмонобод" бўлгани учун Акбаралининг фосиқлиги, "бетовфиқ", "бенамоз"лиги эриш туюлса, Ёзувчи мазкур ўринларда ошириб юборгандай кўринса, эҳтимол. Бу фикрга қўшилмоқчи бўлсак, яна реалликка муурожаат қилишимизга, баски, Акбаралини ўз ҳаёти — асар воқелигидан узиб олиб талқин қилишимизга тўғри келур эди. Шу боис ҳам бу йўлдан бормай, Чўлпон қаҳрамонининг оилавий-маиший ҳаёти тасвирида ҳам характер мантиқидан, у шаклланган шарт-шароитлардан келиб чиққанини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Ёзувчи Акбаралини ўқувчига таништирар экан, Мирёқуб тилидан "унинг — ёши анчага бориб қолганда бундай хотинпараст бўлиб кетишига шу фарзанд хусусидаги ноумидлик сабаб бўлмадимикан?" деган саволни берадики, бу — қаҳрамонни тушуниш учун ишорадай гап. Мингбошини ичидангина кемириб ётган дард нойиб тўраникида меҳмонда эканида сиртига чиқади: "...нойибнинг онаси ўз неварасини олиб кириб қолди. У — тилла сочи, тарвуздай думалоқ, ўзи лўппигина ва оппоқ момикдай бир бола эди. Мингбоши болани дарҳол қўлига олди ва, ўз ақидасича, "кофир"нинг ва "ўрис"нинг боласи эканига қарамай, маҳкам бағрига босиб ўтди... Бола мингбошининг башарасидан қўрққан бўлса керак,

жон аччиғида йиғлай бошлаган эди. Болани олиб чиқиб кетдилар. Шундан сўнг мингбоши бир-бир устун қўйиб ича берди, ича берди, ича берди..." (70). Кўриниб турибдики, мингбоши бир инсон сифатида ўртадади, орттирган диллати кимларга қолишини ўйлаб кунди. Акбаралининг "эйниши"га яна бир сабаб — унинг оилада бахт тополмагани, тўғрироғи, оилавий бахтни қўлдан чиқаргани. Хадичахоннинг кундошига қилган иқдорини эслайлик: "Менинг ҳеч бир нолийдиган жойим йўқ эди. Толоимдан хафа эмасидим". Бу гапларни айтаётган аёл худди эртақ сўйлаётгандек, узоқ ўтмишдаги нарсаларни эслаётгандек гапирдики, "толоидан толимаслиғи" узоқ давом этмаганини сезиш мумкин. Хадичахон юқорида яна ҳам чуқурлашиб, "Энахоннинг келинбисисига раҳшим келади... Давлат асари йўқ. Рўзгорлари зўрга ўтади. Қўзичоқдай икки боласи бор. Ҳа ҳаминаи ёнида..." (60) деган гапларидан кўл нарсаларни илғаб олиш мумкин. Акбарали ўзининг бош мақсади — баланд мавқега интилиш ва бойлик орттиришга муккасидан кетиб, оилага эътиборни сўсайтирган кўринади. Натижа эса маълум: оиладан меҳр кутарилган, зеро, "меҳр кўзда", дейдилар. Бошқа ташвишларга андармон бўлиб юрган мингбоши у вақтда бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, Хадичахон эса, аксинча, изтироб чеккан. Эҳтимол, унинг хиёнат томон қадам ташлаши, Акбаралининг "баъзида ўзи ёлғиз қолиб меҳмонхонага беркинганида ва ҳатто ўз соясининг ҳам эшитмоқ эҳтимоли қолмаганда: "Бу қиз ҳам бошқадан бўлмасми..." (70) деб қўйиши ҳам юқоридаги сабаб билан изоҳланса мумкин. Бузоқнинг югургани сомонхонагача: Акбарали бойлигу мавқега эга бўлди, кўрадики, бундан ортиқ бўладиган эмас. Шундангина у шахсий ҳаёти ҳақида ўйлай бошлагани, меҳрга ташна бўлгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Ойлада бу ташналикни қондиrolмагач, иккинчи хотинга уйланишга бўлса эҳтимол. Лекин мингбоши бу билан тўхтамайди, яна ва яна уйланади. Нега? Бу саволга жавоб берилиш учун Хадичахон билан Пошшахоннинг тўйдан кейинги гапларига эътибор қилайлик:

"—Кўёвингизни бугунча қарғизмай турсак,— деди Пошшахон,— Эртага Зобихонни алдаб-сулдаб йўлга солардик... Кейин олиб қариб қўйсак, ундан нарсини эркак киши ўзи элаб оларди..."

—О-о-о...— деди Хадичахон. — Қошқи, эй деган нарса бўлса куёвда..." (120)

Шарҳона удумлари-мизга эид бўлса-да, айта-миз: "кундошларнинг гапларига кўра Акбаралининг физиологик имкониятлари жуда ошиб-тошиб кетган эмас. Агар у ўзини билганида, Халичахон билан тинч-тоғув умр кечириши, камчиликларини меҳр-оқибат ҳисобига тўлатиши мумкин бўларди. Лекин, юқорида кўрганимиздек, ўзига ортиқча баҳо бериш Акбаралининг табиатига сингиб кетган. Мазкур масалда ҳам унинг ўзига берган баҳоси билан реал аҳвол орасида тафону-т мавжуд. Бу баҳони ўзи ва бошқалар наздида тасдиқлаб олиш (психологияда "самоутверждение" истилоҳи қўлланади) учун қайта-қайта уйланади, бузуқлик кўчасига киради.

Акбарали интилган нарса бўлса — барига эришди, лекин бахтли бўлолмади. Ҳаётдан қониқмаслик ҳисси — гарчи идрок тарозусига солинмаган бўлса ҳам — уни тинимсиз таъқиб қилади. У ўз ҳаётдан безган, шу боис гоҳ хотинларини "газетчи даюсга икки қўллаб" тутмоқчи, гоҳ "Э, катталиги курсин. Керак бўлса олинг шу катталигини!" дея амалини Хасановга тутмоқчи бўлади. На ичкилик ва на бузуқлик унинг кўнглини тўлдирди: "Зерикдим буларингдан... Кўнглимга урди. Юр, кетайлик!" — дея фоҳишахонада Мирёқубга ялинганнамо гапириши ҳам шундан. Акбарали ҳаётида недир бўшлиқ борлигини, уни тўлатиш зарурлигини ҳис қиладию, ўзига нима етишмаётганини идрок қилолмайди. Шу боис ҳам унинг Зебини севиб қолгандай бўлгани, у ҳақда: "Мен у қизга қиз деб, хотин деб талабгор бўлсам экан..." — дейиши табиийдек кўринади бизга. Зеби то ўзи ихтиёрий-маж-бурй таслим бўлмагунича мингбошининг ўзини рисоладагидек тутгани, кейин эса бутунлай ўзгаргани ҳам юқоридаги сўзлари самимий бўлганини тасдиқлайди. Айтмоқчимизки, Акбаралининг паймонаси илгарироқ тўлган, чўкаётган одам чўпга осилганидек Зебига талпинган, ўзи чўккани етмагандек бир бокира вужудни ҳам тортиб кетган.

Албатта, Акбарали шахс сифатида ҳам, амалдор сифатида ҳам нафратга лойиқ. Муаллиф ҳам унга муносабатини яширмайди, лекин унинг нафрати охир-оқибатда акбаралиларни келтириб чиқарган муҳитга қаратилади. Адиб тасвирда ҳолис бўлишга интилгани учун ҳам мазкур образда тилек ҳам индивидуал хусусиятларни уйғун бириктира олгани, бу образнинг тўлақонли

характер эканидан далолат бериб, ундаги схематизмга мойиллик ҳақидаги даъвомиз зарарига гувоҳлик беради.

Муаллифнинг қаҳрамонга муносабати, табиийки, нейтрал бўлиши мумкин эмас. Умуман, буни талаб қилиш ҳам нотўғри бўлур эди, зеро. Ёзувчи ҳам бир инсон сифатида кимдир суйишга, кимдандир нафратланишга ҳақли. Бу ўринда талаб қилганини мумкин бўлган биргина нарса — меъёр, токи: биринчидан, муаллифнинг муносабати қаҳрамон икки мангикига зид ҳолатларни келтириб чиқармасин; иккинчидан, ўқувчи қаҳрамонни четдан ҳолис кузатиб, унга ўзи ўз баҳосини бера олсин. Акбарали образи талқинида, муаллиф муносабати нечоғли ошкор бўлмасин, меъёр сақланган, Раззоқ сўфи образи талқинида эса, фикримизча, меъёр бирмунча бузилган. Бу нарса ёзувчи қаҳрамонини илк бор ўқувчига тақдим қилганида юз беради:

"Кеча ва кундуз"ни шавқ билан ўқий бошлаган китобхон адибнинг баҳорий ҳуш кайфиятини ўзига эндигина юқтириб, қизларнинг завқига берилганидан оламни унутаётганида Раззоқ сўфининг дағдағасидан шошиб қолади:

"— Нима бу қисмат!!!"

Адиб китобхон қаршисига "эшик олдида гезариб-бўзариб турган" сўфини келтириб (бамисоли кўрғазмали қуролдай) қўяди-да, ўзи хотиржам унинг таърифига берилади. Қўлланган усул ёзувчи муносабатини ўқувчига юқтиради: нурли ҳисларга тўлиб тошган китобхон кўнглига бир хиралик инди - унда Раззоқ сўфига нисбатан антипатия ҳосил бўлади. Бу илк таассурот муаллиф таърифи билан тўлатилиб, қаҳрамон ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилинадики, у нурли чизгилардан тамомила маҳрум. Фикримизча, Чўлпоннинг қаҳрамонига бу хил муносабатини психологик жиҳатдан икки турли сабаб билан изоҳлаш мумкин: биринчидан, у Раззоқ сўфи қисфасида юрак қони билан чизгани - Зеби фожиасининг бош айбдорини кўради; иккинчидан, ёзувчининг муайян ижтимоий-тарихий шароитда шаклланган диндорларга муносабати.* Бу хил муносабат натижасида эса, бизнингча, образни ўқувчи томонидан қабул қилиш жараёнининг бир ёқлама ўзинга тушиб қолиш ҳавфи ортади. Танқидчи Р.Отасвининг Раззоқ сўфини "ночор-нонлож сўфига айлан-

* Бу ҳақда қаранг: "Шарқ юлдузи", 1991. 12-сон, 127-129-бетлар.

ган ўғрилар тоифасини характерлаб келади"ган, "бир пайтдаги қилмишлари жазосини тортиб ётган"* одам сифатида талқин қилишида ҳам, шу нарсанинг таъсири йўқ эмас. Муаллиф муносабати таъсирига берилмасдан мулоҳаза юритилса, қаҳрамон ҳаёти ўзгачароқ тусда намоён бўлади. Аввало, Раззоқ сўфининг туғилган юргини ташлаб шаҳарга келиб қолгани, эндиликда кетишга кўнмаётганининг сабабларини аниқлашга уриниб кўрамиз.

Сўфининг қишлоқдан келган акаси билан суҳбатига разм солинса, у туриш-турмушидан бутқул розидай туюлади: "Э-э, - деди сўфи чўзиб ва ўзидан хурсанд бир кулимсираш билан кулимсиради, - меннинг давлатим ҳеч кимда йўқ, ака! Эшонбобом худойининг суйган қули: нозу неъмат тўрт тарафдан оқиб келади. Дарё бўйидамизу, чанқаймизми? Ғалати экансиз!" (29) Сўфининг гап оҳангида, кулимсирашларида маълум даражада сунъийлик, ясамалик бор, лекин буни айни пайтда илғаб олиш қийин, шу боис ҳам мазкур эпизодга мавриди билан яна қайтамыз. Укасини қишлоққа қайтариш ниятидан қайтмаган ака кейинги суҳбатда уни "ватанини билмасликда" айблайди:

"-Жаҳлингиз чиқмасин. Билиб гапираетирман. Ватанингиз — ота-онанингиз ўтган, ўз киндигингиздан қон тўкилган, ота-она арвоғига шам ёқиладиган жой эмасми?"

Сўфи жим қолди. Ҳатто, кўзларига ёш келгандай бўлди" (30).

Чўлпон қаҳрамонининг руҳин ҳолатини ташқи белгилар — "жим қолиш" ва "кўзга ёш олиш" — орқали кўрсатади. Бироқ гапнинг стилистик қурилиши ("Ҳатто, кўзларига ёш келгандай бўлди") холисликка путур етказади, ўқувчининг қаҳрамон руҳий ҳолатини тушунишига ҳалал беради. "Жим қолган" сўфи нималарни ўйлаётгани қоронғу, лекин она юртидан айро тушганига у осонликча кўнмаганини, дилида шунинг армони борлигини англаш қийинмас. Шундай экан, нега у акасининг таклифига кўнақолмайди? Суҳбатнинг давомини кузатамыз:

"-Ердан азиз ҳеч нарса йўқ! Отамыз раҳматлик, боболаримиз, ундан наридагилар — ҳаммаси бир шапалоқ ердан ризқини чиқариб келган... Ростми?"

*. Р.Отасев.Тоғ юлдузи шуълалари. "Шарқ юлдузи". 1989, 1-сон.

Сўфи эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Рост... — деди.

— Сиз нега ердан қочасиз?

Сўфи бу тўғри саволга жавоб эплаёлмади:

— Ер қани менга? — деди. — Бир шапалоқ ерингиз бор, ўзингизга етмайди..." (30).

Кўраминки, сўфи акасининг гапларига бепарқ қаролмайди, унинг "ер қани менга?" деган хитобида эса алам, ўкинч, изтироб зуҳур қилади. Сўфининг, "ноумид шайтон, боумид-инсон" ақидасига амал қилиши лозим кишининг, бунчалар умидсиз бўлишининг босси нима? Бизнингча, бу нарса энг аввал ижтимоий-иқтисодий аҳвол билан изоҳланади. Модомики, роман воқеалари Фарғона водийсида кечаётган экан, Фарғона деҳқонларининг аҳволи ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз. Аҳоли zichлиги билан боғлиқ маэкур региондаги ер танқислиги чор мустамлака сиёсати туфайли янада кескинлашади. Андижон қўзғоло-нидан (1898) кейин бошланиб, Сталини аграр реформаси даврида авж олган рус деҳқонларини кўчириб келтириш оқибати шу бўлдики, 1911 йилга келиб водийда 25 минг десятинадан зиёд майдонни эгаллаган 28 рус қишлоғи бор эди. Гарчи келгинди рус деҳқонларига энг яхши ерлар ажратиб берилса-да, бу нарса ер танқислигининг асосий сабаби эмас эди. Пахтачиликка ихтисослашув қишлоққа капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларини олиб кирди, иқтисодий рақобатда минглаб деҳқон хўжаликлари синди: 1910 йиладёқ Фарғона деҳқонларининг 30 фонзи ерсиз қолган эди*. Ерсиз деҳқоннинг ер олиши ақлга сиғмас, чунки "Андижон, Хўжанд атрофида бир десятин ернинг ҳақи 2 минг, ҳатто 3 минг сўмларга етса ҳам, сотиладиган ер ҳар вақт топилиб турмайди"**. Сўфининг "ер қани менга?" деган аламли хитоби шундан. Эътироз туғилиши мумкин: акаси "ер бор" деса ҳам, сўфи кўнмади-ку? Тўғри, лекин бунинг ҳам босси йўқ эмас: "1914 йил маълумотларига кўра Фарғона 90-100 млн. сўмлик пахта беради... Фарғона деҳқонларининг банклардан қарзи 60 млн. сўмни ташкил қиларди"***. Кўринадик, пахта етиштириш органи баробари деҳқонлар қарзга ботиб борар, уларнинг

*. Валиев А.Х. Положение дехканства Ферганы в к. XIX-н. XX века. Т., 1958. С.15,28.

** "Садон Фарғона", 1914, 25 апрел.

***. Кастельская З.Д. Основные предпосылки восстания 1916 года в Узбекистане. М., 1972. С.23.

машаққатли меҳнатлари ҳузурини рус ва чет эл корчалонлари кўрар эдилар. Бунга биринчи жаҳон уруши йилларида (роман воқеалари шу даврга тўғри келади) пахтага бўлган талаб ортганини, унинг нархи юқоридан қатъий белгилангани ҳолди озиқ-овқат, саноат молларининг нархи бир неча баробар кўтарилганини қўшсак, сўфининг иссиқ жойини совутмасликка тиришиши табиий ҳўринади. Илк мақолаларидан бирини зироат ва деҳқончилик муаммоларига бағишлаган Чўлпон булардан жуда яхши хабардор бўлган. У сўфи тақдирини кўрсатиш орқали сўфиларни келтириб чиқарган (Акбарали образи талқинида кузатилган тенденция) тузумга, муҳитга нафратини ифодалаган, лекин ёзувчининг қаҳрамонга эмоционал муносабати асосида шаклланган антипатия бунини илғаб олишга бирмунча ҳалал беради.

Сўфининг акаси айтган тақлифга кўнмаганининг иккинчи — соф психологик сабаби ҳам бор:

— Мен сизни ўша қишлоққа олиб кетай деб келдим. Сиз, ахир, мен билан бир шапалоқ ерни талашиб, шу тўғрида нари-бери бўлишиб, шу туфайли шаҳарга келиб қолган эдингиз...

Сўфи хўрсинганидан овози қалтираб деди:

— Эски гапларни қўзиб нима қиласиз? Бўлар иш бўлиб ўтди... Ери ҳам қурсин, мероси ҳам..” (30)

Сўфининг ота юртидан айрилиб шаҳарга келиб қолиши, эшонбонинг қўлига, хотинининг оғзига (ўз наздида) қараб яшашига сабаб бўлган можарони эслашга тоқати йўқ; ўз аҳволидан эзилиб яшаган бу одам ўзини “бахтлиман” дея аранг кўндирганида дардини янгилашдан қўрқади. Ваз устига, у ҳаётининг бундай изга тушишида акисини айбли санайди, бунга ўзича ҳақли ҳам. Юқорида унинг акисини айтаётган гапларида, ўзини тутишларида кесималик борлигини қайд қилган эдикки, бунинг туб сабаблари шу нарса билан изоҳланади. Сўфининг акасига “менинг давлатим ҳеч кимда йўқ!” дегани унга сир бергиси келмаётганидан (“Ўлиб қолмадим, мана, юрибман бинойидай!”), уни куйдирмоқчи бўлганидан (“Кўриб қўй”) деб тушунилса тўғрироқ бўлади. Эҳтимол акаси қариганида жигари билан бирга бўлиш истагида ҳаракат қилаётгандир, лекин сўфи бунини “дастмоя ва одамдан қийналаётгани”дан деб тушунади. Шундай экан, сўфининг бирдан тўнини тескари кийиб олиши ҳам “Энди керак бўлиб қолдимми?!” деган аччиқнинг ифодаси сифатида тушунилса, ҳақиқатга яқин келади.

Албатта, сўфи белини огритмай нон ейишга ўрганиб қолгани учун ҳам қишлоққа қайтишни истамайди. Лекин юқоридаги мулоҳазадан келиб чиқсак, қаҳрамоннинг акаси айтган таклифга кўнмаганини унинг танбаллиги билан, сўфилигини "ўғри қариса сўфи бўлади" деган нақл билангина изоҳлаб бўлмаслиги равшан бўлиб қолади. Бизнингча, кўзга лоп этиб ташланадиган бу сабаб (танбаллик)ни адиб шўро замонида етишган "қизил кўзойнак"ли ўқувчилар, тирноқ остида кир қидирувчи мунаққидлар учунгина келтиради. Келтиради-да, ўзи деҳқон боласи бўлмиш Раззоқ сўфи тақдиридаги бурилишнинг чуқур илдиэларини кўришга интилади ва бунга эришади ҳам.

Сўфи қачонлардир акаси билан ер талашиб шаҳарга - қайнотасидан қолган жойга келиб қолган. Унинг оилада ўзини тутиши, хотинига ва умуман аёл зотига муносабати шу нарса - "ичкучёв"га яқин ҳолатда яшаши билан изоҳланиши мумкин. Ҳар хил таъналарнинг олдини олиш, "бошимга чиқиб олмасин" деган ўйда бошданоқ Қурвонбибинини тупроққа тенг тутган. Боз устига, норизо бўлишга асослари етарли Қурвонбиби сал "халди"дан ошса, "Бу ҳовли-жой отангдан қолгани учун ўзимники дейсанми, ё?" деб ғазаблайдики, бу билан хотинининг ҳўп юрагини олган. Сўфи умрини асосан хонақоҳда ўтказди, уйда бўлганида эса ўзи билан ўзи андармон. Чамаси, авваллари хоғини билан ёзилиб, дилдан гаплашмаслик учунгина шундай қилган - "сир бериб" қўйишдан чўчиган, бора-бора бу нарса одатга айланган. Айни шу кўрқув сўфидаги мазкур феълнинг сабабларидан бири бўлса, иккинчиси - ҳаётидаги омадсизлиги учун ўзидан ожизроқ кимсалардан ўч олиш истаги (компенция) билан боғлиқдир. Қизиги шундаки, сўфининг ўзи ҳам буни тан олгиси келмайди. ўзини қониктирадиган сабаб ўйлаб топади-да, шунга амал қилади гўё: "Оғиз билан тил банданинг жисмида энг азиз ва табарруқ аъзолар. Уларни хотин кишидай паст махлуқ олдида хор қилинадими?" (27). Тушуниш мумкинки, бу - Раззоқ сўфи онгига ўрнашган "кўрқув"га қарши ўзига хос ҳимоя реакцияси, юқоридагича шаронда яшаган сўфидай феъли тор одам учун, турган гапки, - зарурат. Демак, гарчи унинг ўзи "бу оғиз ҳаммавақт худонинг зикрига очилади" деб даъво қилса-да, хотинларга паст назар билан қараши диндорлигига мутлақо алоқадор эмас.

Тақдир тақозоси билан шаҳарга келиб қолган ерсиз, ҳунарсиз сўфи эшонбобонинг этагидан маҳкам тутган, унинг орқасидан тирикчилиги ўтади. Натижада у эшонбобога буткул қарам, белини огритмай нон ейишга ўрганиб қолгани бу қарамликни чандон оширади. Сўфи фожиасининг асосий сабаби - унинг, ўзи айтмоқчи, омилигида. Тўғри, у саводсиз эмас туркийни ўқийди, лекин шариат қонуллари асосланган "Қуръон"ни мустақил ўқиб ўқишдан ожиз, шу боис ҳам эшонбобо етовидаги бузоққа айланган қолган. Улуғ мутасаввуф шоир Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари:

Тариқатга шариатсиз кирганларни

Шайтон келиб имонини олур эмиш... -

деганларида Раззоқ сўфига ўхшаган одамларни назарда тутган бўлса эҳтимол. Сўфининг кўр-кўрона, ўзи дуруст англаб етмаган эътиқоди унинг учун ҳаёт дастурига, кундалик эҳтиёжга айланган эмас. Шу боис ҳам у намозгарни "аксари уйқуга қурбон қилади", "худо беради" деб умидвор бўлгани қолда, ҳунарни фарзлиги ҳақида эшитишни ҳам истамайди - эътиқодини ўзига мослаштириб олган. Ёруғ дунёда рўшнолик кўрмаган бу одам охиратдан умидвор, лекин бунинг учун эзгу ишлар қилиш лозимлигини ўйламайди - бутун илинжи эшонбободан, унинг этагини маҳкам тутиб Сиротдан ўтиб кетмоқни умид қилади.

Сўфи мингбоши совчилари хусусидаги илк суҳбатда хотинига: "Ўша бетовфиқ, бенамозга қиз бераманми, қалай?"- дейди. Бу гап замиридаги болаларча ўзидан мамнуслик нимадан озиқланади? Акбаралининг "бетовфиқ", "бенамоз" экани элга аён, бу ҳақда хонақоҳда гап борган бўлиши, эҳтимол эшонбобонинг ўзи гапирган бўлиши ҳақиқатдан йироқ тушмайди. Шундай экан, эшонбобога чин дилдан ихлос қўйган, ўз кўнглида диёнатли мусулмон Раззоқ сўфининг Акбаралидай фоси қимсадан ҳазар қилиши табиий. Бизнингча, сўфи мингбоши совчиларига рад жавоби бераркан ("Ишқилиб мингбоши билан қуда бўладиган жойим йўқлигини яхши билишди..."), эшонбобо бу ишнинг маъқуллайди, деб қаттиқ ишонган, шунинг учун ҳам хотини билан суҳбатда ўзини тутиш тубандагича:

"Сиз нима дедингиз, сиз? — деб сўради кампир. Унинг бу саволидан очиқ бир безовталиқ сезиларди: "Бу сўфи ўлгур унаб қўймадимикан!..."

Раззоқ сўфи индамасдан, мийиғида кулимсираб турарди. Бу кулимсирашда бир муғамбирлик асари. "мен бўламану индамай қоламанми" деган ифодалар борида... Кулимсираш билан яна ҳам ҳунукроқ кепатага кирган башарасини кампир томон кўтариб туриб:

- Ўша бетовфиқ, бенамозга қиз бераманми, қалай? - деди" (87).

Сўфининг ўзини тутишидан яққол сезилиб турган "биз ҳам чакана одам эмас" деган ифодалар бошқаларга кўз-кўзлаш учунгина эмас, аввало унинг ўзи учун керак. Бечораҳол умр кечирган, шу чоққача на оиласи ва на эл-юрт олдида ўзининг ҳам ОДАМ эканини намоён қилолмаган сўфи эҳтимолки ҳаётида илк дафъа ўзини бошқаларга тенг кўриб, кўнгли тоғдай ўсиб ўтиргандир?! Мингбошига рад жавоби бериш билан эл-юрт наздида бир поғона кўтарилишини, "жуда-а сўфи, имони бут одам" номини олишни ҳам ўйлаган. Тўғри, бу - бориб турган худбинлик, лекин сўфининг ҳаёт йўлини назарда тутилса, унинг бу ҳолатини тушуниш мумкин бўлади. Сал қуйироқда Чўлпон ёзади: "Раззоқ сўфининг беҳуда тақводорликка суянган сўзлари ва Қурвонбибининг қайта-қайта ишонтиришлари ила Зебининг кўнгли бир қадар тинчланди. Сўфининг сўзлари чиндана беҳуда тақводорликка суянадими? Бизнингча, йўқ! Раззоқ сўфи, совчилар Акбарали ҳақида гап очганларида унинг учта ютини борлигини ҳам, кексалигини ҳам, бадбашаралигини ҳам ўйлаган эмас, ҳаёлига келгани — мингбошининг "бетовфиқ, бенамоз" экани холос. Шу боис ҳам сўфининг совчиларга берган андак мужмал жавобини қизи борнинг нозига йўйиб бўлмайди. Шу ўринда Солиҳ маҳдумни эслаш жоиз. Маҳдум қизини нафси йўлида қурбон қилишга шай эди, шунинг учун ҳам А.Қодирий унинг характеридаги очкўзлик, хасислик жиҳатларини бўрттирган. Раззоқ сўфи эса Зебини жоҳиллиги орқасида қурбон қилади. Маҳдумдан фарқ қилароқ, у, бизнингча, — очкўз эмас, худонинг берганига шукр қиладиган банда бўлиши ҳақиқатга яқинроқ келади. Бундай дейишимизнинг боиси — сўфининг эшонбобога мурид экани. Албатта, сўфийлик таълимоти ҳам, уни ташувчилар маънавияти ҳам аввалги асрлардагидек эмасди, лекин эшонбобо бу масалак асосларидан бири зуҳд экани, зоҳид киши "Маълум микдордаги смоқ, нчмоқ, киймоқдан ортиқ дунё лаззатиға,

айш-ишратга, зеб-зийнатга эътибор бермаслиги"* лозим-лигини муридларига уқдирган бўлиши табиий. Сўфи учун эшонбобонинг сўзи қонун, шундай экан у лоққал гўрққанидан қизини мол учун сотиш ҳаёлига бермаслиги керак. Тўй тадориги бошланиб, мингбошиникидан келган мол-дунёни кўргач, сўфи ўзгаради. Чўлпон қаҳрамонининг бу ҳолатини тасвирлаб ёзади: "... ёнидан битта ўн сўмлик янги қоғоз олди, уни бармоқлари орасида увиб, ширшираган овоз чиқарди, ундан кейин юзларида шу чоққача кўрилмаган болаларча қувониш билан кампирга узатди" (117). Муаллифнинг бу сўзлари юқоридagi фикримизни инкор қилаётгандек Эҳтимол, лекин Зебининг мингбошига муносиб кўрилгани сўфининг очкўзлигидан эмас, яна қайтарамиз - жоҳилигидан. Сабабки, сўфининг мол-давлатни кўриб қувониши Зеби фожиасининг сабаби эмас, — натижаси. Омилиги туфайли сўфи никоҳ масаласида шариат аҳкомларидан бсхабар. Унинг ўйла-шича, эшонбобо — "худонинг буйруғини тушундирган одам" — қизингни мингбошига бср. деб ундалими, демак, бу — мутлақо шаръий иш. Шаръий ишни бажариб, бунинг орқасидан умрида кўрмаган дунёга эга бўлганидан сўфи қувонади, чунки буни худонинг марҳамати сифатида қабул қилади. Муаллиф сўфининг очкўзлигини Зеби фожиасининг бош сабаби сифатида талқин қилмоқчи бўладики, бу фикримизча, характер муаллиф томонидан тайёрлаб қўйилган қолипга сиғмай қолади — жонли характер етовдан бўшалиб кетади.

Сўфи эътиқодидан келиб чиқиб қизини мингбошига бермоқчи бўлмаганини айтиб ўтдик. Унинг ўзи англаб етмаган, манфаат аралашган эътиқоди пуч экани эшонбобо аралашувидан сўнг осонгина синганида кўри-нади: "Мен оми бўлсам, саводим бўлмаса, оқ-қорани танимасам, у киши мулла бўлса, забардаст бўлса, худонинг буйруғини тушунса: шариатни, тариқатни сувдай билса... нима дейман?" - кўринадики, сўфи яратган а эмас (гарчи ўзи шундай деб ўйласа-да), эшонбобога сиғинади. Раззоқ сўфидай одамнинг хотинига (!) ёрилишидан кўрамизки, унга осон эмас: қизига жабр қилаётганини, мингбоши унинг тенги эмаслигини билга-нидан бўлса керакки, куйиб- ёниб гапиряпти. "Уртоқ-

*. М.Зокирев. Тасаввуф таълимоти дақида. "Шарқ юлдузи", 1990. " N 7.

ларини чақиртир, фитнес... Уйин-кулгу қилишсин... У тарафдан мен ҳам тўйни тездай... Тезроқ бериб қутулайлик..." (117) — сезасизми, бу гапларда энди "бу нима қиёмат!" дея ҳайқирган одам сизги йўқ — у қийналиб гапиряпти. "Тезроқ бериб қутулайлик" дегани ҳам ҳар бир мўмин-мусулмонга хос гапнинг қайтариғигина эмас — "суратдай жонсизгина судралиб юрган" қизини кўриш азобидан қутулаш истатидан сўғилган гап. Узининг айтишича, сўфи "кўп олишган", "бенамозга қиз бермайман" деган, лекин эшонбобонинг далиллари олдида ожизлик қилган — кўнган.

Сўфининг Зеби келин бўлиб тушгандан кейин шаҳардан пиёда бориши, "оппоқ соқоли билан кўз ёшларини оқизиб йиғлаши", "Қизим мени мунақа шарманда қиладиган бўлсанг, илоҳим, бўйнинг тагингда қолсин, муродингга етмаган..." дея қаргашлари вужудида "мутаассиб диндор" билан "ота" қурашаётганини, қаҳрамоннинг онгида кечиб, уни муқаррар ҳалокатга олиб келадиган счими йўқ конфликт — трагик ҳолат юзага келганини кўрсатади.

Фарзандини тириклай йўқотган сўфи вужудидаги "ота" уни қутқаришга ундайди — пул керак. Сўфи "арз қилиб борадиган бирдан-бир маҳкамаси" — эшонбобонинг хонақосига йўл олади. Бизнингча, сўфи образи талқинидаги энг муҳим бу эпизодда муаллиф характер мантиқига зид боради. Сўфининг эшонинг кутиб утирган чоқдаги ўйлари икки сабабга кўра жойиз эмас: биринчидан, мадад кутиб ўтирган, бошқа мададкори бўлмаган сўфининг пири ҳақида: "Эшонбобо хотиржам, бир нақа ҳам бермайдилар. У киши, албатта, берман десалар-ку. қўлларидан келади: ҳар қандай катта зақунчининг иштаҳасини қондирадиган дунёлари бор. Фақат, на чораки, у киши бериб ўрганмаганлар, олиб ўрганганлар: "ўрганган кўнгил ўртанса қўймас" дейди бурунчилар. У кишини беришга ўргатиш қийин! У киши, шунча бадавлат бўлиб туриб, эшикдан галой кирса қўлга қарайди — "назри йўқми-кан? деб..." (267), қабилида ўйлаши, фикримизча, ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки аини чоқда сўфининг бутун вужуди умидга айланган. Иккинчидан, эгар сўфи пири ҳақида бунақа ўйларкан, унга сизниганига ишониш қийинлашади. Айтмоқчимизки, муаллиф сўфининг "кўзини очиш"га эртароқ киришган. Сўфининг пирини кайф ҳолда, "Сўфилик аҳдин симдур" дея хуйлаётганини кўриши

туйқусдан бўлганида (бу нарса унинг учун янги бўлганида), бизнингча, самаралироқ бўлур эди.

Эшонбободан мадад кутганида пирининг бефарқлиги сўфини адои тамом қилади: "Бутун вужуд қизига танурдай тобига келган эди. Қўллари ихтиёрсиз баландга кўтарилди, муштлари ўз-ўзидан тугумланди... Бу мушт пирнинг бошига тушмоқчи эди. Фақат, қаршидаги ким? - Пир! Эшон! Эшонбобо! Йўқ, унга қўл кўтариб бўлмайди! Яна бир онда сўфи сувдай суюлди, қордай эриди, орийат оёқлари билан омонат ерни босиб ташқарига чиқди..." (268) - жабрдийда "ота" ҳамон "мутаассиб диндор"дан устун келолгани йўқ. "Индямасдан боруб ётоққа чўзулган" сўфи туни билан мижжа қоқмагани, вужудида ҳалиги кураш тинчимагани аён. Чўлпон "Эрта билан, нонушта чоғида, бутун моқеани ётиги билан кампирига айтгандан кейин сўфи кеча пирнинг бошига тушмоқ учун кўтарилган муштининг бугун ўз бошига тушаётганини кўрди" (271) деб ёзадию, сўфининг хонақоҳга йўл олганини айтади. Сўфи нимани кўрди? Бу саволга хотимадан жавоб топамиз: у хотинининг кўзларида ақлдан озганлик аломатларини кўради, ёруғ дунёда бир ўзи сўппайиб қолаётганини англадики, бу - "ўз бошига тушаётган мушт", етишмаётган сўнгги томчи эди! Вужудида "ота" голиб келганки, сўфи "эшоннинг ҳам молига, ҳам жонига қасд қилган", эҳтимол пулни олиб Зобини қутқармоқчи бўлгандир...

Танқидчи Р.Отасв Раззоқ сўфи образининг "фош этувчи атсистик руҳи билан ҳам фавқулодда улкан даҳамият касб этиши"ни алоҳида таъкидлайди. Ўйлай-мизки, мунаққиднинг бу ҳулосаси эскича қарашлар инерцияси таъсирида, эскича мезонлар билан ёндашиб чиқарилгандир. Зеро, бу ҳилда ёндашилса, адабиётимизда яратилган катта-кичик раҳбарларнинг (улар, маълумки, ҳаммалари коммунист эдилар) кирдикорларини фош этувчи қатор асарларни антикоммунистик руҳдаги асарлар дея талқин қилишга тўғри келур эди. Бизнингча, мазкур образнинг мақсад-ҳолати ўзгачароқдир. Сўфи образи - ўлкамиздаги минглаб "оми"лар тақдирини умумлаштириб, эътиқодининг моҳиятига кўпда етмасдан, фақат "омин" деб туришгагина яраган, бу билан бидъату хурофотга йўл очиб берган халқ фожиасини кўрсатиши лозим эди:

* "Шарқ юлдузи", 1989 йил, 1 сон, 177-бет.

Ёзувчининг қаҳрамонида жоҳил диндорлигига қўрқ. инсонни доим ҳам қўролмагани унда мавжуд потенциал имкониятларнинг очилмай қолишига, катта трагик характернинг қиёмига етмай қолишига олиб келган.

Романдаги бошқа диндорлар образлари Раззоқ сўфи характерини, унинг ва унга ўхшаган "оми"ларнинг фожиасини ёрқинроқ тасаввур қилишга имкон беради. Бизнингча, романининг эпизодик персонажлари - Қумариқ ва жомеъ масжидининг имомлари эшонбобо образини тўлдирдилар, ҳаммалари бирликда эса минглаб раззоқ сўфиларни ҲАҚ йўлига бошлашга масъул кишиларнинг умумлашма образини ташкил қиладилар.

Чўлпон диндорларга хос жамики иллатларнинг илдинини бир нарсга - имон заифлигига боғлиқ ҳолда талқин қилади. Жумладан, Қумариқ масжидининг имоми мингбоши чақиртирганини эшитиб "анча ташвишга тушиб" қолади. Мантисан, имом Аллоҳга эътиқод қилган киши бўлса фақат унинг ўзидангина қўрқиши лозим келарди. Лекин у яратгандан заррача ҳайиқмасдан гуноҳ қилади-да, шу гуноҳи учун мингбошидан (бенамоз, фосиқ кимсадан) қўрқиб-қалтираб туради, унинг ёнига бора-боргунча нега чақирганини ўйлаб, ўз-ўзини фош қилади: "Тунов кун, шаҳарга тушганимда мударрис-домланинг ўғилларига қаттиқроқ тегишиб қўювдим... Ўзи ҳам, баччагар, ипак саллани чамбарак қилиб ўраб, ёмон кўзга илашадиган пиди-да! Устимдан арз қилган бўлса-я, хароми бачча?" (220). Қўрамикки, қаҳрамон психикасини очишда ёзувчи у шаклланган муҳит шарт-шаронгларида келиб чиқади. Имомнинг яқиндагина муллабачча бўлганини бежиз эслатилмаган: Туркистон мадрасаларида кенг тарқалган баччабозлик иллати унга шу қадар сингиб кетганки, янги куёв бўлишига қарамасдан "бачча" ҳақида ўйлаганда сўлаги оққандай бўлади. Имом "янгича мактаб очган нўғой домлани сўкиб берганини" эслаб афсусланади, чунки: "Унинг мактабини Абсамат мингбоши очиб берган экан, мен уни билмасдан... "Кўринадики, имом амалдорларнинг ҳаммасидан бирдек қўрқади, гапларини, ваъзаларини ўша зўрларга маъқул келадиган қилишга уринади: "Кейин мактабнинг асл соҳиби Абсамат мингбоши эканини билиб ҳалиги нўғой домла билан мурасага ҳам бордимку-я... Ҳар қалай, бошда билмасдан қаттиқ гапириб қўйиб эдим... аттанг! (228). Имом домла "нўғой домла билан мурасага келиш" учун исломнинг муқаддас асосларига, хусусан, ҳадисларга таянади. Албатта,

нўғой домлани сўкканида ҳам у айни шу асосларга таянгани аён. Кўринадики, имом домла ислом тилим-тини ўзига керакли томонга буриб талқин қилади, яъни, унинг бутун фаолияти ислом қаттиқ қоралаган ридворлик, мунофиқликдан ўзга нарса эмас. Бу нарса имомнинг мингбоши топширигига мувофиқ айтган ваъзида яққол кўринади. У айтган ваъз маъносини ўз тилидан берган адиб қаҳрамоннинг айни пайтдаги руҳий ҳолатини тасаввур қилишга имкон яратган: "Бир қанча вақт зўр бериб шаҳардаги тўраларни, ўзимизнинг мулла Акбарали додҳони, шулар қаторида - гарчи бошқа маҳкумнинг улуғи бўлса-да — "Фаросатли, ҳушёр, донишманд, саҳий ва мурувватманд" ҳукуматдорлардан мулла Абдисамат мингбошини мақтаб ўтди. "Нўғой домла эшитсин" деб янги замон мактабларидан, унда қуръоннинг тажвид ва маҳражига тўғрилаб ўқитилишидан... гапирди" (223). Саводсиз қавмига "балоғати араб ва фасовати фурс"ни имкон қадар кўп ишлатиб ваъз айтган имом қавмлари тушуняптми, йўқми экани ҳақида заррача бош қотирмайди, у айни пайтда Абдисамат мингбошининг ўзига муносабатини яхшилашни (унинг назарида мингбоши жаҳлланган), бошқа амалдорларнинг меҳрини қозониш-нигина ўйлайди. Имом қишлоқ одамлари "шариат амрларидан чекингани" учун ҳаммани сўкади, лекин унинг "ўткир тилларидан элликбошилар ва аминлар" қутулиб қоладилар. Кўрамизки, имомнинг имони суслигидан Ҳақ йўлида жиҳодга (золим пешвога ҳақ гапни айтишга) ярамайди, Акбарали мингбошининг кимлигини билгани ҳолда, уни мақтайди. Албатта, дин пешво-ларининг бу каби мунофиқона ҳаракатлари қавмига таъсирсиз қолмайди, одамларнинг "намозга юрмай қўй-ган"лари ҳам шундан.

Жомеъ масжидининг имоми тимсолида дин пешво-ларидаги имон суслиги яна ҳам бўрттириброқ кўрсатилади. Судга ўзининг нега чақиртирилганини англаёлмай ўтирган имом дилидаги қўрқув шунчаларки, у суднинг оддийгина тилмочи олдида ҳам юрагини ҳовучлаб туради. Тилмоч унга мурожаат қилади:

"— Тақсир, сиз жиндак сабр қилинг. Мен ҳозир келаман, ундан кейин гаплашамиз.

Домла юрагини қўлига олиб, ранглари ўчган, лаблари бир оз қалтиригани ҳолда... суд залида қолди" (263). Ташқи белгилар имомдаги қўрқувни яхши ифодалайди,

айни пайтда кўп нуқтанинг ишлатилиши кавармоннинг кўрқудан нест-караҳт (шоковос солғонич) бўлиб қолганидан нишонадир. Имом судди бошдан-сера ўтириб Зебанинг бегуноҳлигига амин бўлган, бу нарсани унинг тилмоч билан суҳбатида яққол кўринади:

—Аё! ўзи икдор...

Домла англаблмади, шекилли, мирзанинг сўзини савол шаклида қайтаради:

—Ўзи икдор?!

Тилмоч яна кулди:

—Ҳа, ўзи икдор... Эшитмадингизми?

—Ўзи икдор эмас, инкор қилиш, инкилли-ку?

—Дамингизни чиқарманг, тасал, бу нозик масала...

—Ҳа, албатта албатта..." (26-б). Кўринадики, имомнинг виждони ошкор ноҳақликни чиқариб қўймайди, лекин гап унинг нафси (жон)га тақалланган имонини ютиб юборади. Зеби паранжисини кийиб кўнмаганида бенхтиёр "маша-олло!" деб юборган имомла ақалли ўша бир сиқим вужуддагича бўлиб журят, қирак йўқ. Унинг қулларча мутеълиги ҳатто тилмочнинг нафратини қўзғийдики, у ҳақли равишда "имом йўқ тақдиримда" дея сўзланади.

"Ўзингиз қандай бўлсангиз, сизга шундай амирлар қўйилур" дейилади ҳадиси шарифда. Шунга монанд, Чўлпон диндорлар муҳитини тасвирлар экан имомат ҳам раиятнинг бир-бирига мос бўлганини кўрсата олган. Адиб Туркистон шароитида омма маънавиятига масъул шахсларнинг эътиқодларида мустақим эмаслигини, мунофиқ-риёкорлигини зур маҳорат билан кўрсатади, лекин бу нарсани унинг атеистлигига йўйиш ярамайди. Чўлпон бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўядиганлар хилидан бўлмай, барча жадидлар каби оммага ҳам дунёвий, ҳам диний маърифат ёйиш тарафдори бўлган. Мақолаларидан бирида: "Эл-юрт неча юз йиллардан бери исломда бўлмагон хурофотлар билан заҳарлатиб келган, ишчи-дехқон миясини яна баттар заҳарламоқчи бўлганлар, уларга диннинг асоси, ҳақ ерларини тушунтиришга қарши бўлгонлар майдонда ортиқ эркин от ўйната олмаслар*", — дея умид қилган одамни атеист санашига ва асосимиз ва на маънавий ҳаққимиз бор.

* Қизил Ўзбекистон", 1937 йил, 6 август.

Нойиб тўра тимсолила Чўлпон Туркистонда мустан-
лака сиёсатини ўтказган чор чиновникларининг жипик
вакилини тавдалантиради. Зоҳиран бу қаҳрамон романининг
учта эпизодидagina бўй кўрсатади, шундай бўлса-да, у
ҳақда етарлича тасаввур ҳосил қилишга имкон mavжуд.
Нойиб тўранинг хатти-ҳаракатлари унинг ижтимоий
мавқеи, ўзи хизмат қилаётган мақсад моҳияти билан
белгиланган. Бу нарса, айниқса, уни илк бор учратган
нимизда яққол сезилади. Рус инженерининг менсимасдан
муомала қилиши Мирёқубга оғир ботганини тўра дарҳол
пайқайди ва унга "Меҳрибон отанинг севимли боласига
қарайдиган қарашин билан" қарайди. Тўра янги меҳмони
билан суҳбатга андармон бўлиб Мирёқубни унутгандай,
аслинда эса унинг борлиги бир лаҳза бўлсин хаёлидан
кетган эмас: "Инженернинг оғзидан сартларга оғир
келадиган сўзлар чиқиб кетганидагина тўра бояги қарашин
билан Мирёқубга қараб қўяди" (73). Албатта, унинг ўзини
бу хилда тутиш бейнаимилаллик ҳиссининг ривожлан-
ганидан ёхуд одамийлик туйғусидан келиб чиқмайди,
йўқ. Тўра, инженердан фарқ қилароқ, ўзининг чин
муносабатини ошкор қилолмайди, зеро, бу нарса унинг
ҳам шахсий, ҳам ижтимоий-сиёсий мақсадларига зид
келади. Кўринадики, у башарасига ниқоб тортган. Ниқоб
шундай моҳирона тортилганки, уздабурро Мирёқуб ҳам
унинг асл қиёфасини анчагача кўрөлган эмас. "Кеча"га
ёзилган илк тақриз муаллифлари эса ниқобни башара
сифатида (албатта, ўзлари шундай "алашиш"ни истаганлар)
қабул қиладилар: "Чор ҳукуматининг вакили сифатида
берилган нойиб тўрани Чўлпон жуда мулоҳим, одам-
парвар, ўзбекларга яхши муомала қилувчи, катта
инқилобий кайфиятга эга бўлган киши равишида
кўрсатади*". Ниқобнинг зарурати нимада? Романда нойиб
тўрани ерли халқ яхши кўриши, "Парни тўра" деб
иззатлаши айтилади. Тўранинг ерли халқ тилини яхши
билиши, одамларга яхши муомала қилиши, ниятларини
ахбарлилар қўли билан амалга ошириши, юртни
мингбошию элликбошиларга сў қилиб қўйгани ҳолда
гоҳ-гоҳ "адолат" қилиб туриши - булар бари уни халқ
наздида яхши одам қилиб кўрсатади. Хотинининг гувоҳлик
беришича, нойиб ўзи ҳам сартларни "яхши кўради",
"Ювош, қўндай халқ, дейди. Қанча жабр кўрса, қийналса

* "Қизил Ўзбекистон", 1937 йил 6 август.

ҳам. "худо!" деб тураберади, дейди. Сартларнинг шу диндорлигини, айниқса, яхши кўради" (161). Бу гапларни айтган одам ўйидагини англаш қийин эмас: бу халқни кучни кам сарф қилиб (ҳарбий харажатлар қиммат ахир!), алдаб йўлга солиш керак. Кўрамизки, нойиб тўра - сиёсат бобида Мирёқубдай "энақа" имомлардай мунофиқ. Нойибнинг характериға мос мунофиқона одамохунлик Акбаралининг ишдан олтинши муқаррар бўлганида яққол кўринади. Минибоши юртда айб йўқлигини айтганида, у: "Биламан, жуда яхши биламан. Унақа миёнга призадан сенинг бир оғиз сўзингга кўпроқ эътибор қиламан" (248), - дейдики, бу билан ўзининг-да эчинаётганини, лекин чорасизлигини (Акбаралида шундай таассурот қолдиришни) таъкидламоқ истайди. Акбаралини аслида "аҳмоқ, эшшак" деб таърифлайдиган тўра буни ҳеч қачон унинг ўзига билдирган эмас, ҳатто эндиликда ҳам билдиришдан манфаатдор бўлмаганидан ўзини унга яқин кўрсатади. Мунофиқона одамохунлик унинг табиатига шунчалар сингиб кетганки, Акбаралининг "шунча замон қилган хизматини назарга олмасмикан?" деган зорига жавобан: "Мен ҳам шуни ўйлайман, Акбар, сен ҳозирча боравер. Мен ҳоқим тўранинг олдида сени бир оз бўлса ҳам ҳимоя қилиб кўраман (яъни, "менда ҳам одамгарчилик бор" - Д.Қ.). Бўлмаса, сенинг ўрнингга бошқа одам қўярмиз. Давлатнинг катта, еб ётаверасан. Ўзинг ҳам қариб қолдинг" (249), - дейди. Кўриб турганимиздек, у очиқчасига "сен учун амалдорлик тугади" демайди: аввал умидвор қилади, кейин юпатишга ўтади, ниҳоят, обдан эгини ўлдирган, чора топишни Акбаралининг ўзига юклайди: "Хайр, боравер, иложи бўлса ўша иккала кўппак билан ўзинг битиш" (249).

Чўлпон нойиб тўранинг юз бериши муқаррар ҳалокатни ўйлаб тушкунликка тушган чоқдаги руҳий ҳолатини зўр маҳорат билан очиб беради. Хафаликдан ичиб олган тўра Мирёқуб билан суҳбатнинг аввалида жуда хушвақт кўринади, ўзининг билимдонлигини намойиш қилади. Қўл ёзмалар ҳақида гапираркан Мирёқубга: "Сенинг маданиятга хизматинг катта... Ўтган йил бир тарих китоби берган эдинг у тўғрида Петрограддаги каттакон мажмуаларга мақолалар ёздим. Сенинг номингни ҳам кўрсатдим. Ҳозир у китоб тўғрисида Англистон, Фарангистон ва Ламса (немис) мамлакатларида каттакон мажмуаларга кўп нарсалар ёзилди" (143). Кўрамизки, нойиб тўра ўзининг (Мирёқубни тилга олгани йўлига ҳолос) "маданиятга хизмати катта"лигини, топишмаси дунё

миқёсида эътибор топганини ўйлаб хушвақт, ғурурланиб ўтирибди. Тўранинг бу гапидан кейин орага бир муддат жимлик чўкадики, бу ҳам қаҳрамон руҳий ҳолатини тушунишида муҳим. Нойиб тўра Мирёқубнинг "хизматлари" ҳақида гапираркан, унинг "тўра, мен нима ҳам қилибман, бари гап сизда!" дейишини кутади. Лекин Мирёқуб гапни ўзини қизиқтирган масалага буради:

"Газет хабарларидан гапириб беринг, тўра.

Тўранинг шу чоққача кулиб турган башарасига бирданига ғам чўкди. Қовоқлари солинди, лаблари безғандай енгилгина қалтираб учдилар. Қўлёзмани столга қўйди.

-Шунақа, дўстим, ишлар ёмон..." (143). Адиб қаҳрамонининг руҳий ҳолатидаги кескин бурилишни (психологик контраст) кўрсатиш орқали унинг руҳидаги тушкунлик, ваҳима нечоғли эканини ёрқинроқ тасаввур қилишимизга имкон яратади. Нойиб тўра мавжуд бўҳрондан чиқиб кетишнинг ўзига мақбул йўли йўқлигидан, шуни англаганидан "чорани ўйлашга ҳам кўрқаман", дейди. Кўнглидаги ваҳима оловини ароқ билан бостирмоқчи бўлади. Унинг подшони танқид қилгандай бўлгани, "чорани инқилобийон деган тоифа кўрсатади" дейиши "катта инқилобий кайфият эгаси"лигидан эмас. Аксинча, у инқилобий йўлдан боришни истамайди, ундан асосли равишда кўрқади: "Худо кўрсатмасин, агар шу кетишда кета берсак - у кўзлар бизни еб ташлаши мумкин..." (146). Нойиб империяни қутқариб қоладиган куч аслида йўқлигини айтаркан, ўзининг ҳам шу кемадаги одам эканлигини асло унутмайди, уни тушкунликка солган нарса ҳам шу: "Тўра бир оз ўйлаб тургач, подшонинг девордаги суратини, сўнгра ўзининг елкасидаги логонини кўрсатди.

-Мана шу империя...

Мирёқуб ҳеч нарса англамади. Сўнгра тўра оғир бир нафас олгандан кейин:

-Менга қара, Мирёқуб,- деди, - қўй энди бу гапларни!" (146).

Нойиб тўра ўзи учун оғир мавзунинг ўзгаришини истайди, унинг гапида маҳкум кимсанинг ночор, аянч руҳий ҳолатига хос оҳанг сезилади. Айни шу экстремал шароитда тўра юзидаги ниқобни кўтаради: "... қора халққа қарши бўлса - тadbир осон. Қозоқ ўрисиғиз, жан-дармағиз, аскаримиз бор... фюшт!" (145). Кўп нуқта (у,

масалан, қўл силташ билан тўлдирилиши мумкин) ва "фюшт!" тўранинг ўзи "яхши қўрган" сартларга чин муносабатини кўрсатиб турибди. У ўзининг мунофиқона сиёсати энди иш бермаслигини аниқлаганидан "қўтурган оломон"га қарши куч билан отланади. Кўрамизки, нойиб тўра кўпчилик орасида чўқабган одамни эслатади: ўзгаларга осилиб, уларни чуқтиргани ҳолда нафас олади-ю, чўқиб кетиши муқаррар. Унинг маиший бузуқлигини, маънавий тубанлигини, биласидаги ифлосликларни кўрсатиш билан ёзувчи бу тоифанинг таназуули муқаррар-бешак эканини яна бир бор кўрсатади.

Нойиб тўранинг маънавий-ахлоқий қиёфаси ва ижтимоий фаолиятига мухтасаргина гўхталиб ҳаққоний баҳо берган Р.Отасев унинг "фаолияти бутун мураккаблиги билан атрофлича очилган эмас"лигини айтади. Зоҳиран қараганда, танқидчи ҳақ: тўра фақат учта эпизоддагина бўй кўрсатади. Лекин атрофда содир бўлаётган ҳодисалар, қаҳрамонлар тақдирининг у ёки бу изга тушишида унинг бичвосита иштироки деим сезилиб туради. Гап шундаки, Чўлпонни конкрет мустамлакачи — амалдорнинг фаолияти эмас, умуман мустамлака сиёсати ва унинг оқибатлари, хусусан, унинг одамлар руҳига таъсири кўпроқ қизиқтирган. Шу боис ҳам, бизнингча, нойиб тўра образини мустамлакачилар умумлашма образининг негизи сифатида тушунган маъқулроқдир.

Чўлпон "юзд шаҳрининг кичкинагина ва тор миёли", "ҳаммаси аскардан чиққан" амалдорларининг асл қиёфасини суд жараёни тасвири орқали зўр маҳорат билан очиб беради. Ёзувчи айти шу саҳнада "фош этиш" санъатининг юксак намунасини кўрсатади: унинг кинояси ерларчин қилувчи сарказм, услуби сиёсий памфлет даражасига кўтарилади. Чўлпон суд жараёнини, унда қатнашувчи "адолат посбонлари"ни тасвирларкан, тафсилотларни икки — чикиригача эринмай ёзади. Зебининг бошқаларга ибрат учун судланишидан манфаатдор тўралар унга ҳимоячи адвокат тайин қиладилар. Адвокатки, илгари "давлат хазинасининг кўпгина пулини еб қўйган аскарый бир тўра", дордан ҳочиб, энди хусусий адвокатлик билан шугулланади. Асосан, ерли халқ орасида иш кўрадиган адвокат "ўзини ҳурматлай билган ҳеч бир зақунчи олмайдирган" ишларни олади ва "кўпинча кўтиб чиқади". Бу каби ишлардан катта фойда чиқариб ўрганган одам, табиийки, "ҳарбий суднинг бефойда ишига вақт сарф

қилиш"ни истамайди. Ҳафсаласизликдан (инима қипти, бир сартнинг иши!) Зебига тааллуқли ҳужжатларни бир четга ташлаб қўйган адвокат уларни суд куни орталаб "алланечук бир ихлоссизлик билан тезгина кўриб чиқди. Бу иш шу қадар тез бажарилдики, нонушта дастурхонига зақунчи келиб ўтирмасдан бурунроқ қўнилган бир стакан чой иккала қоғоз ўқиб чиқилгандан кейин ҳам совувиб улгурмаган эди... "Қасбининг моҳиятига кўра адолат номидан инсонни ҳимоя қилиши лозим бўлган одамнинг "қон ҳиди" келаётган ишга бунчалар бефарқ қарашинимадан? Бизнингча, буни фақат ишнинг "бефойда"лиги билангина изоҳлаб бўлмайди. Чунки: "Иккала қоғознинг мазмунини зақунчига гўдаклар фалсафасидек туюлди. Қоғозларни ўқиб туриб, ҳамда уларни ўқиб бўлганидан кейин адвокатнинг чўзиқ юзларига бир кулги ёйилди, унинг мошбиринч мўйловларини кериб юборган бу кулишида чинакам отанинг боладан кулишига ўхшаган бир нарсa борили..." (255) Кўринадик, адвокат мазкур айблов ҳужжатларини тайёрлаганлар устидан кулади, зеро, айбловнинг куракда турмайдиган экани шўнчалик аён. Шуниси ҳам аниқки, агар у хоҳласа, айбловни осонгина чилпакка чиқаради. Шундай қилинса, унга икки тарафлама фойдали ҳам: биринчидан, "қон ҳиди" келаётган ишни ютиб чиқса, обрўин ортади - чўпқатлари кўпаяди; иккинчидан, осонгина фойда кўриш мумкин бўлган бу ишдан нафланиб қолишга ҳаракат қилиш (масалан, гумаштаси Обрезқора орқали судланувчининг яқинларини излаб топиши) мумкин эди. Лекин у бундай қилмади. Сабабки, ишни ҳарбий суд кўраркан, албатта, унга сиёсий тус берилади. Мавжуд сиёсат эса адвокатни ортиғи билан қаноатлантиради - бу масалада мустамлакачиларнинг тили бир: "қарға қарғанинг кўзини чўқимайди". Демак, унинг прокурор нутқидан кейин "сўз айтишдан воз кечиши" ишнинг бефойдалигидан эмас, аксинча, у сиёсий фойда мақсадидан келиб чиқади.

Суд жараёни тасвирида "Тирилиш" романидан таъсирланиш яна бир бор кузатилади: ҳар икки ёзувчи суд ҳужжатларини батафсил тасниф қилади; ҳар иккала судланувчи заҳарлаб ўлдиришда айбланади (иккаласи ҳам заҳар солинганини билмаган); гувоҳлар фақат айбланувчиларнинг зарарига гувоҳлик берадилар ва ҳоказо. Бу нарсани, масалан, прокурор образи талқинида ҳам кузатиш мумкин. Толстой асаридаги прокурор суд

хайъатига мурожаат қилиб: "Жаноби маслаҳатчилар, бу шахсларнинг тақдири сизнинг қўлингизда. Айни чоқда, сиз ўз ҳукмингиз билан таъсир кўрсатадиган жамиятнинг тақдири ҳам қисман сизларга боғлиқ. Сиз бу жиноятнинг моҳиятини синчиклаб аниқланг, Масловага ўхшаган расвоси чиққан шахслардан жамиятга етадиган хатарни ўйланг ва жамиятнинг бегуноҳ, бақувват унсурларини заҳарланишдан ва кўпинча ҳалок бўлишдан асранг", — дейди. Кўрамизки, нотик масаланинг ижтимоий томонига диққатни жалб қилади ва Маслованинг жинояти жамиятга солаётган хавфни бўрттиради. "Кеча"даги прокурор эса мазлум Шарқ ўлкаларидаги, хусусан, Туркистондаги янги ижтимоий жараёнлар ҳақида гапириб, Зебининг "жинояти" солаётган хавфни бўрттиради ва "масаланинг бу томонига ҳам диққат қилинмоғини" сўрайди. Ёзувчи таъбирича "келишмаган тасодифнинг тўрт чақага арзимайдирган қурбонини замонанинг зўр қаҳрамони даражасига кўтариш"га ўз ҳиссасини қўшган прокурор: "Ўлдирилган одам Русия давлатига ва подшога садоқати билан танилган одам эди. Уни "ёш сарт" махфийлари, айниқса, уларнинг душманимиз бўлган Туркия билан фикран боғланишган унсурлари ёмон кўрардилар" (261),—дейдики, бу билан Акбаралини жуда оғир (салкам фронт!) шароитида ишлаган, демоқчи бўлади. "Тирилиш"даги прокурор ҳам Чўлпон таъбирига арийдиган мақтулни таърифлашда ҳамкасбидан ўтиб тушади. Иккала прокурор ҳам ўз вазифаларини бажариш — давлат манфаатларини ҳимоя қилиш йўлида ёлғонни ямламай ютадилар. Қаҳрамонлар бажараётган ижтимоий функция уларнинг онгида "давлат миқёсида фикрлаш" стереотипини (казенное мышление) ҳосил қилганки, бу нарса охир-оқибатда адолат, инсон-парварлик, инсоф ҳиссларини сиқиб чиқарган. Демак, Чўлпоннинг Толстойдан таъсирланганини эътироф этган ҳолда қаҳрамон психикасини очишда унинг ижтимоий мавқеи, функцияси, сиёсий мақсадларидан келиб чиққанини ҳам айтиш керак. Шуниси ҳам борки, Чўлпон суд жараёни тасвирида Туркистон шарт-шароитларидан келиб чиқади. "Тирилиш"да суд маслаҳатчилари кўрилаётган ишларга турлича ёндошсалар, "Кеча"даги судада бу нарса кўрилмайди - ҳамма яқдил. "Адолат-адолат" уйнаётган суд аъзолари ҳам, бу спектаклни томоша қилаётган мустамлакачи тўралар ҳам Зебининг бегуноҳлигини билганлари ҳолда миқ этмайдилар: томошанинг ижроси

ҳам, қабул қилиниши ҳам, ўта жиддий вазиятда кечади. Сабабки, уларни мақсад — мустамлакани "бутун ҳолда қиёматгача ушлаб қолмоқ" истаги бирлаштирал". Уларнинг бу ҳаракатлари чўхаётганларнинг чўлга осилишидай гап: катта-катта туралар шу бир сиқим вужудга осилиб қутулмоқни тилайдиларки, бу Чўлпоннинг мустамлака сиёсатига чизган изоҳсиз карикатурасидир.

Юқоридаги мулоҳазаларимизга таянган ҳолда Чўлпоннинг инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигини бадний тадқиқ қилишида бир-бирига узвий боғлиқ икки жиҳатни таъкидлаб кўрсатамиз: биринчидан, адиб Туркистон ижтимоий воқелигини, мустамлака сиёсатининг оғир оқибатларини қаҳрамонлар руҳиясида қолдирган излари орқали тасвирлайди; иккинчидан, қаҳрамонлар психикасининг ўзига хос хусусиятлари, хатти-ҳаракатларининг руҳий асослари даврнинг ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлари контекстидагина тўғри тушунилади. Шунга кўра, юқорида кўриб ўтилган характерлар психологиясини таҳлил қилишнинг ўзи етарли бўлмай, балки давр шароитини, муаллифнинг уларга муносабатини (яъни, ёзувчи муносабатининг айрим ҳолларда замона талаби билан, айрим ҳолларда дунёқараши билан боғлиқ тарзда бўрттирилганини) назарда тутган ҳолда талқин қилиш ҳам талаб қилинадики, мазкур бобда баҳоли қудрат шунга ҳаракат қилдик.

ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛНИНГ ДРАМАТУРГИК УСУЛИ

Бадний асарни қабул қилиш жараёни ижтимоий коммуникация тури сифатида ўқувчидан муайян фиолликни, ижодий тасаввурни ишга солиб, ёзувчига ҳаммуаллиф бўлишликни тақозо қилади. Айниқса, динамика принциплари асосига қурилган характерлар психикасини, хатти-ҳаракатларининг руҳий асосларини англашда бу нарсаси муҳим аҳамият касб этади. Гап шундаки, бу ҳилдаги қаҳрамонлар руҳияси уларнинг муайян ҳаётий ситуацияларда ўзини тутишлари, хатти-ҳаракатлари ва гап-сўзлари орқали очилади. Муаллифнинг қаҳрамон руҳий ҳолати ҳақидаги маълумотлари ўта сиқик, асосан, мимик-пантомимик ҳаракатлар, ташқи психофизиологик белгиларни қайд этиш билан чекланган бўлади. Бошқача

айтганда, ўқувчи қаҳрамон хатти-ҳаракатларини, юз-кўз ифодаларини "кўриш", гап-сўзларини "эшитиш" имконига эга. Яъни, бу тинидаги қаҳрамонлар кўпроқ драматик асар персонажлари (действующее лицо)га яқин туради. Айрим адабиётшуносларнинг буни психологик таҳлилни драматургик усули деб аташлари* бежиз эмас. Ўқувчи савияси ва бадний тасаввур имкониятига қараб бундай образни қабул қилишда бир актёрдай образга кириши режиссёрдай талқин қилиши ёхуд оддий томошабин даражасида қилиши мумкин. Улуғ рус адиби Л.Н. Толстой: "Ҳар биримизда мавжудлиги мумкин бўлган барча характерларнинг имкониятлари мавжуд, шунинг учунгина санъат ифодалаган характерлар бизга таъсир қилади"', - деб ёзган эди. Шундан келиб чиқсак, образни қабул қилиш даражаси ўша мавжуд имкониятлардан қан қандайдая фойдалана билишга боғлиқ экани аниқлашади. Ўз-ўзидан аёнки, китобхон онгида акс этган образ ўзининг статик ҳолати (ёзувдаги ифода)га нисбатан анча кенг. Бу нарса табиий ҳам, чунки ёзувчи қаҳрамон руҳиясига кириб асар тўқимасида ҳаракат қилади. Аниқроғи, қаҳрамонга эврилган (перевоплащение, оживание) адиб уни ўзида мавжуд психологик имкониятлар доирасида яратади, тирик одамни кузатгандай кузатади-да, сиртдан тасвирлайди. Ўзи яратган қаҳрамон руҳиясини жуда яхши билган ёзувчи, табиийки, ўз асарини ўқиётганида беихтиёр (ҳеч бир ақлий ё руҳий зўриқишсиз) образга кириди ва қаҳрамонини гоёт кенг тушунганидан ҳар қандай тафсилятни ортиқча ҳисоблайди. Бу, бир тарафдан, ижодий актнинг гайришуурий томони билан изоҳланса, иккинчи тарафдан, аниқланган ижодий принцип сифатида ҳам бўй кўрсатади. Масалан, А.П.Чехов: "Мен ёзаётган вақтимда ўқувчи ҳикояда етишмаётган субъектив унсурларни ўзи қўшиб олади, деб умида қиламан"', - деб эътироф этган эди.

Адабиётшунос олим С.Мамажонов Чўлпон романини таҳлил қиларкан, унинг ўзига хос бир жиҳатига эътиборни тортади: "Кеча ва кундуз" да ҳикоя қилишдан кўра

*. Ҳамдлев В.А. Поэтика Л.Н.Толстого.М., 1983. С.100.

**. Ўша китоб, 21-бет.

***. Қўширма манбаси: Есенин А.Б., Психологизм русской классической литературы. М.1988. С.167.

кўрсатиш, ҳаракат, саҳнавийлик устун туради. Ҳамма воқеа ва қаҳрамонларнинг ҳолати, хатти-ҳаракати, кураши бевосита кўз олдингизда намоён бўлади. Уларнинг овозларини, сўзлашишидаги оҳангни, қилиқларини эшитиб турасиз, кўриб турасиз, кийим бошларини, сурати ва сийратини аниқ таниб турасиз. Роман мустақил ва аммо бир-бирини тақозо қилувчи саҳналардан ташкил топгандай². Дарҳақиқат, романда "саҳнавийлик" кучли. Бу эса, юқорида айтганимиздек, ўқувчидан ижодий фаолликни, асар воқеатигига кириб, қаҳрамонлар билан бирга ҳаракат қилишни тақозо қилади. Зеро, шундагина қаҳрамонлар руҳиясини тушуниш, ромanning жозибасини тўлалигича ҳис қилиш мумкин бўлади.

"Кеча"нинг энг дилбар қаҳрамони — Зеби образини яратишда Чўлпон "эврилиш санъати"нинг беқиёс намунасини намоён қилади. десак, муболаға бўлмас. Албатта, Зебининг руҳиясини англашда у яшаётган микромуҳитни назарда тутиш даркор, лекин бу нарса аввалги бобда кўрилганидек етакчи аҳамият касб этмайди. Зеро, илгари ҳам айтилганидек, Зеби Раззоқ сўфи хонадонида саховатли табиатнинг бир муъжизасидек ажралиб туради. Ромanning бошланишида қўлланган психологик параллелизм усули ўқувчини қаҳрамон оламига олиб киради. Лирик пейзаж лавҳасида кўрганимиз табиатдаги жонланиш, ҳаёт ва эркинлик нашъаси қиз кўнглидаги ҳислар билан уйғунлик касб этади: "Зеби (Зебиниса)нинг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан кўнгли баҳорнинг илқ ҳовури билан очилга тушган; энди устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам, алақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тўсай бошлаган эди" (21). Лекин "қизнинг туйғулари, истагу интилишлари кўнглининг энг чуқур қатламларида ботин, уларнинг юзга чиқиш жардёнини адиб санъаткорона бир маҳорат билан кўрсатади. Ўқувчи Зебининг илк бор қуйидаги ҳолатда кўради: "Отаси бондоддан қирмаган, онаси сипир соғиш билан овора, ўзи кичкина саҳни сулуриб турган вақтида ташқари эшикнинг бесаранжом очилиши Зебининг кўнглини бир қур сескантириб олди. Бир қўлида сулуригиси, бир қўли тиззасида - ерга эгилган кўйи эшик томонга тикилиб қолди" (22). Кўрамизки, қаҳрамони, руҳиясига кириб олган адиб борлиқни унинг сезгилари билан қабул қилади ("эшикнинг бесаранжом очилиши"), яъни, интроспекция

² "Ўзбек тили ва адабиёти", 1992 йил. 1-сон, 12-бет.

усулини қўллайди. Ёзувчи қаҳрамонидаги психофизиологик ўзгаришни (кўнглининг сесканиши) қайда этади-ю, унинг дилида нелар кечганини айтиб ўтирмайди. Ўқувчи қаршисида табиий савол кўндаланг бўлади: совчилардан безган қиз эшикнинг бесаранжом очилишидан сесканиб, турган жойида қотиб қолган дам дилида нелар кечди? Ўзида мавжуд психологик имкониятларга таянган аа конкрет ҳаётий ситуациядан келиб чиққан китобхон аввалига умумийроқ хулоса чиқариши, қиз дилида ширин ташвиш, кўрқинчли умид ҳукмрон деб ўйлаши табиий. Лекин Зебининг эшикдан хириб келган дугонаси билан мулоқоти бу фикрни тез йўққа чиқаради. "Салти энди гап очди:

—Эрта саҳарлаб чопганим бекорга эмас...

—Мен ҳам сезганман... Юрагим бир қур сесканиб ҳам олди...

—Нимага, ўртоқжон?

—Ўзингиз билган совчилар балоси-да... Қиш ичи кети узилмади.

—Менам безганман, жоним қақа... Шунинг учун бир қишлоққа чиқиб келсаммикин деб эдим...

—Нимасини айтасиз... Ариқдаги сув ҳам музнинг тагидан чиқди-ку.

Зебининг юзини, шу топда, бутун қиш ичи тўпланиб қолган ҳорғинлик асарлари эгаллаган эди. Унинг иккала юзи, айниқса, кўрпанинг катта-катта қавиғига тикилган андишалик кўзлари ховур босган ойнакнинг бетига ухшарди. Аксинча, Салтининг юзлари чарақлаган ойдек, сернашъа, қувноқ ва ҳар қандай андишадан йироқ бўлиб, кўнглининг чуқур бурчакларидан чиқиб келган севинч тўлқинларини акс эттирарди. Шу учун у Зебининг сўнг сўзларидаги оғир ва маъюсликни пайқай олмади" (23). Кўрамизки, Чўлпон бу ўринда психологик контраст ёрдамида қаҳрамони руҳиясини очишга ҳаракат қилади. Эътибор қилинса, Зебини чинакамига ташвишга солган "совчилар балоси" Салтини унча ташвишлантормаётгани сезилади. Унинг : "менам безганман, жоним қақа" дегани аллақандай бир ички қониқиш ҳисси билан айтилмақда. Маълумки, ҳар иккала қиз ҳам эндигина ўн бешдан ўн олтига қадам қўйган. Уша давр шароити учун бу ёш айни турмушга чиқариладиган вақт, яъни, қизлар бунга руҳан тайёрлар. Салтининг кўнгли, айни ситуациядаги аксарият қизларда бўлгани каби, ширин ташвишга йўғрилган: бўлгувси турмуши ҳақида айрим ширин

хаёллар суради, айна пайтда янгича турмушнинг ўзи учун мавҳум жиҳатлари дилига ташвиш солади. Зебидан фарқ қилароқ Салтида зўр ташвиш учун зоҳирий сабаб йўқ, шу боис ҳам дугонасининг "сўзларидаги оғир ва маъюсликни" пайқай олмайди. Аксинча, Зебида, "совчилар балоси"дан астойдил ташвишланиш учун етарли асос бор: аввало, қиз ота-онаси орасидаги муносабатларни кўра-верганидан оилавий турмушдан безиллаб қолган; иккинчидан, ўзи билан заррача ҳисоблашмайдиган отасининг феълини ўйлаб ҳам қўрқади. Шу ташвишлардан умидсизланган қиз дилидаги маъюслик унинг табиатига хос бўлган ҳаётсеварлик, серзавқ-сернашъаликка соя солади. Яъни, оила муҳитида ўзини қафасдагидек ҳис қилган Зеби ҳисларини жиловлашга, руҳини жисм қафасида тутишга мажбур. Лекин ботиндаги нарса зоҳирга чиқмай қолиши мумкин эмас, зеро, инсоннинг ҳис-туйғулари нечоғли ўзгарувчан бўлмасин, унинг табиатини белгиловчи ички "ядро" муҳим характерга эга. Шунинг учун ҳам, адабиётшунос М.Бахтин айтмоқчи, "шахс экстенсив очиб беришликни талаб қилмайди, у ёлғиз бир товушда намоён бўлиши, биргина сўз орқали очилиши мумкин"*. Худди шу нарса Зебининг дугонаси билан суҳбатида ҳам кузатилади:

—...тенг-тўшларим билан бир бориб (қишлоққа-Д.Қ.) келмоқчиман. Сизни ҳам олиб бораман...

— Қачон?

Зебининг бу катта саволидан Салти кўп нарсани англади. Бу савол Зебининг иложи бўлса ҳозир паранжисини қўлга олиб (ёпиниб ҳам ўтирмасдан!), шу ердан узоқлашмоқ учун талпинганини кўрсатарди" (23).

Зебининг шу ердан узоқлашмоқ учун талпингани, аёнки, ўз стихиясида яшаш истагидан туғилган. Қиз кўнглидаги ҳисларга эрк бергач, у билан Салти орасидаги психологик контраст йўқолади, "икки ёш бола инҳоясиз қувончлар ичида" қолади. Ёзувчи қаҳрамонининг бир руҳий ҳолатдан иккинчисига ўтишини ишонарли ва жонли кўрсатади. Дугонасининг таклифиданоқ хурсандлиги ичига сиғмай қолган Зеби отасидан рухсат олиш кераклигини ўйлаганида, "кўзалари андиша билан кенгайиб очилгани ҳолда индамасдан жойларни йиға бошлайди". Қувонч пардаларини пастроқ олишга мажбур бўлган қиз энди -

*. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. С.300.

ишониб-ишонмай отасини кутади, сабрсизликдан "Отамдан дарак йўқ-ку?" дея онасидан сўраб қўяди. Хаёли фақат отасида бўлган, бутун вужуди умидга айланган қизнинг руҳий зўриқишдан қўли ишга бормайди, "дастурхон бошида чой келишини кутиб ўтирган" меҳмонини унутади. Кўрамизки, ташқи белгилар динамикаси қаҳрамонда кечаятган руҳий жараён - ҳис-туйғулар, фикрлар динамикасини тасаввур қилишимизга имкон беради. Ўзининг ўй-ташвишлари билан бўлиб меҳмонини унутган Зеби "уни уэр айтиб қарши олди:

-Ўртоқжон, - деди, - отам аврودда ўтириб қолди, шекилли, шунақа одати бор. Эндиёқ кириб келса керак. Хафа бўлманг-а?"

Бу сўнгги жумланинг айтилишидаги самимият бири бири билан қилин ўртоқ тутишган ёш қизлардагини бўлади. "Хафа бўлманг-а?" деб турган вақтида Зебининг юзини кўриш керак эди! Бир кўлида супурги, бир қўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилгану бутун вужуд Салтининг ихтиёрида! Кўнгил, орзу, севги, секинч... булар ҳаммаси Салтига томон учади, унга томон отиради, уни ўраб, уни айлантириб, уни қучади! Зебининг юзларидаги - ойдай тиниқ ва қуёшдай ёруғ бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қалар очик кўринарди" (25). Зебининг уэр айтиши, аслида, ўзининг меҳмонини унутиб қўйгани учун. "Хафа бўлманг-а?" деганида у отасидан эмас, ўзидан хафа бўлмаслиқни ўтинади, отаси ҳақидаги гаплар эса гўё қилган "гуноҳи"нинг сабабини изоҳлайди. Мазкур кўчирмада биз бошқа бир нарсага диққатни жалб қилмоқчимиз: эътибор берилса. Чўлпон қаҳрамонини қабул қилиш йўлини кўрсатаётгани англашилади - "Зебини кўриш керак!" Муҳими шундаки, бу нарса сездирмасдан амалга оширилади: адиб ўзининг мафтунлигини ўқувчига "юктиради", натижада у "Зебининг юзларидаги ойдай тиниқ ва қуёшдай ёруғ ҳолатни" ўз кўзи билан кўришга ҳаракат қила бошлаганини ўзи ҳам сезмай қолади. Зебининг юз-кўзларидаги ифодаларни кўз олдимизга келтирсак жина, Салтининг унга нисбатан ажабтовур меҳри ийиб кетгача, иккала қизчанинг бутун ташвишларни унутиб болалик руҳига кириб қолгани табиий ва психологик жиҳатдан асосли экани кўринади. Умуман, Зеби образини яратишда Чўлпон қаҳрамонидаги психофизиогномик (мика, юз-кўз ифодаси) ўзгаришларни кўпинча қайд этмайди. Маълумки,, "барча ҳислар ўзига махсус товуш

оҳанги, юз ифодаси ва ишораларга эга**.

Шунга кўра, руҳий таҳлилнинг динамик принципида психофизиогномик параллелизмлар** қаҳрамоннинг муайян вақтдаги руҳий ҳолатини моддийлаштирувчи унсурлардан бири сифатида тушунилади. Чўлпон бу нарсага етарли эътибор бермасадя, унинг ўрнини қаҳрамонига нисбатан ўқувчида уйғотган бадий симпатия ҳисобига тўлдиради. Гап шундаки, китобхон кундалик турмушда юз-кўз ифодаларини кўп кузатган, улар ҳақида муайян тасаввурга эга. Бадий симпатия мавжудлиги учун ҳам Зебининг гап-сўзлари орқали унинг руҳига киролган ўқувчи психофизиогномик ҳолатни ҳаёлида осонгина тиклай олади (схематик тарзда ифодаламоқчи бўлсак, бу жараён қуйидагича кечади: Зебининг муайян пайтдаги хатти-ҳаракатлари ва гаплари - руҳий ҳолат - шунга мос юз-кўз ифодаси).

Психологияда кучли, ўрта, мўътадил ҳислар ажратиладики, уларнинг ҳосил бўлиши ва кечиши турличадир. Масалан, кучли ҳислар (аффект) аниқ сабабга кўра жуда тез пайдо бўлиб, қисқа вақт давом қилади. Бундай ҳолатда кишининг тафаккури хиралашади, иродаси фалажланади***. Зебида бу каби ҳол қий-чув, тўполон устига отаси келиб қолган вақтда кузатилади. Сўфининг эшикдан "кирар-кирмас овозининг борица: "-Бу нима қиёмат!!! - деб шовқин солиши иккала ёш қизни чақмоқ теккан дарахтдай турган жойларида қотириб қўйди" (25). Кўрамизки, Зебидаги қўрқув ҳисси айни лаҳзада ўта кучли, шу боис ҳам унинг иродаси фалажланиб, "турган жойида қотиб" қолди. Айни пайтда, у солир бўлган ишнинг оқибатини (дейлик, отасининг юбормаслик эҳтиёжидан ортганини) ҳаёлига ҳам келтирган эмас, чунки маълум муддат ўйлаш лаёқатидан ҳам айрилган. Аффект ҳолатидан чиқиш баробари қизнинг фикри тиниқлашади, шундагина у бўлиб ўтган ишнинг оқибатини ўйлай бошлайди: "Сўфининг бу авзойини кўргандан кейин икки қизнинг борқадар умиди ҳам узилиб бўлди. Зеби бу умидсизлигини яширолмади: - Ўйнашмай ўлайлик, энди отам ҳеч қасрга чиқармайди..."

Салти ҳам ўз таълиқини аниқлатди:

*. Арнаудов М. Психология литературного творчества. М., 1970. с.90.

** Компансец В.В. Кўрсатилган асар, 21-бет.

*** Арнаудов М. Кўрсатилган асар, 88-89-бетлар.

— Нима қиламиз энди? Сиз бормасангиз, мен ҳам бормайман... Энахон тоза койийди-да.

— Тек ўтирган бўлсак кўнгли юмшармидикан? — деди Зеби" (34). Гарчи ёзувчи Зебининг умидсизликка тушганини айтиш билан чекланса-да, унинг руҳиясида кечаётган жараён бирмунча кенгроқ тушунилади. Қиз дилида милт этган умидни босиб келаётган умидсизлик хуружларидан омон сақлашга интилади. Шу боис ҳам унинг гапларида туйғуларига эрк берганидан пушаймонлик ва шундан келиб чиққан ўзидан ҳам, дугонасидан хафалик ҳисси яққол кўрилади. Унинг икки марталаб пушаймонини англатиши ҳам бежиз эмас: бутун вужуди милт этган умидга айланган қиз гоҳ ўзларини айблаш, гоҳ отасининг кўнгли тошлигидан нолиш билан умидсизликка тушмасликка ҳаракат қилади. Салти учун "қишлоққа чиқиб келиш" — дугонаси Энахоннинг кўнглини овлаш, Зеби учун — зарурат. Бу фарқ Зеби тилида отасидан нолиб, дилида унга ёлвориб турган чоқ Салтининг ўртоғи айтган гапга нашта қилиб кулиб юборганида кўринади: "Зебининг мунга чинакам аччиғи келган эди, қўлини узатиб ўртоғининг оғзини тўсди.

—Вой, анави қизни! Яна бешбаттар қиласиз ишни! — деди.

Салти зўр билан ўзини босиб олди" (34); Зебининг ҳаракатию гап оҳангидаги кескинликни, ё юзларидаги ҳадик аралаш ҳаяжон ифодасини, кўзларидаги ўртоғидан койиш, "наҳотки шуниям тушунмасангиз!" деган ифодаларни сезиш ва тасаввур қилиш қийин эмас. Кўрамизки, Зеби учун отасининг розилигини олиш ҳаёт-мамонт масаласидай муҳим. Шу боис ҳам унинг отаси розилик бергач, қувониши, гарчи адиб иккала қиз ҳолатини бирдай тасвирласа-да, Салтининг қувонишидан ўн чандон ортиқ. Бу ўринда ҳам аффе́кт ҳолати кузатилади: Зеби рухсат берилгани учуноқ ўзини унутар даражада хурсанд. У ҳали отасининг "Овозим бор деб ашулага зўр бермасин. Номаърамга овозини эшиттирса рози эмасман!" деганини, жисми қафасдан бўшалгани ҳолда руҳ қафасига қулф урилганини ўйлаганича йўқ. Бу нарсани у кейинроқ аффе́кт ҳолатидан чиққач, идрок қилади. Ёзувчи аравада кетаётган Зебининг йўлдошлари ашула айтишга қистаган чоқдаги руҳий ҳолатини қуйидагича тасвирлайди: "Зеби "чурқ" этмасдан ўтирарди. Унинг мундай қилиши ҳам шу хил таклифдан қўрққанидан эди. Албатта, ёш

нарсанинг кўнглида ўйнаш, қулиш, хушвақтлик қилиш майллари бошқа ҳар нарсадан кучлик келади. Лекин Зеби шундай бир отанинг қизиқим унинг қўлида ҳар қандай кучли майллари ҳам юганлаб тутмоққа, кўнглининг ҳар бир ҳавас ва талағини кўринган жойида бўғиб ташламоққа тўғри келади ҳам. Зеби шундай қилишга ўрганиб қолган... қизлар томонидан айтилган сўзлар уни изтиробга туширди. Нима дейишини билмас эди. Ўйлаброқ жавоб бермоқ учун кўнглининг талвасага тушмаслиги даркор. Ҳолбуки, кўнгил ташвишда ва шу сабабли талвасада..." (37). Зеби йўлдошларининг қисташларини рад қилишга жўялироқ гап тополмайди, унинг "Яхши эмас, шундай зим-зиё қоронғида... Гаплашиб кетайлик..." деган илтижосини эса йўлдошлари тушунмайдилар. Қизнинг дилидаги изтироб шу боис ҳам кучлики, у кўнмаслигининг сабабини айтса йўлдошлари тушунмасликларини, кулги қилишлари мумкинлигини ич-ичидан ҳис қилади. Чўлпон турли шаронгда шаклланган кишилар руҳиясидаги тафовутни кўрсатаркан, Зебининг тенгдошлари орасида нечоғли ажралиб туриши яққол намоён бўлади. Отасининг гапини ҳаёлидан нари қилмаган қиз ўзи истаган ҳолда умумий хушвақтликка қўшилолмайди, айни пайтда ўзининг ҳаммадан ажралиб турганини ўйлаб эзилади. Ўз ёғига ўзи қоврилиб ўтирганида "Салти ялинди:

—Ўртоқжон, бир нарса десангиз-чи. Ҳамма барабар ташна экан...

Зеби ўртоғини астойдил койиб берди:

—Сиздан келган гап шуми, ҳали? Отамнинг айтганларини ўз қулоғингиз билан эшитиб эдингиз-ку! Эшитиб-ётиб қолса нима бўлади? Билиб туриб..." (38). Зебининг назарида Салти — йўлдошлари орасидаги энг яқин кишиси - уни тушуниши, ёрдам бериши лозим эди. Жонажон ўртоғининг аксинча иш тутганини кўрган Зеби ундан астойдил хафа, бунга ўзича ҳақли эди. Лекин дугоналар орасидаги суҳбатни психологик контраст асосига қурган Чўлпон Салтининг ҳам ўзича ҳақлигини кўрсатади: "Биламан, ўртоқжон, биламан! Отангизнинг гапларини бир эмас, икки қулоғим билан эшитдим. Одамлар ичида, кўпчилик срасида қистасам мендан хафа бўлиш. Бу ер дала жой бўлса, одам асари бўлмаса, кечаси - қоронғи бўлса, бир-икки жуфт айтиб бермайсиэн?" (38). Кўрамизки, Салти Зеби билан қанчалик яқин бўлмасин,

ўртоғининг табиатини яхши англаган эмас. Унинг ўйлашича, Зеби отасидан қўрққани учунгина ашула айтмайди. Шу боис ҳам Салти "бу ер дала жой бўлса (1), одам асари бўлмаса (2), кечаси - қоронғи бўлса (3)" дея қайта-қайта таъкидлайдики, гўё бу билан "ашула айтганингизни отангиз билмайди" демоқчи бўлади. Зоҳиран, унинг бу тарзда ўйлашига асос ҳам йўқ эмасдай. зеро, Зебининг "эшитиб-нетиб қолса нима бўлади?" дегани Салтининг бир тарафи ҳақлигини кўрсатади. Лекин Салти ўртоғининг Раззоқ сўфи хонадониди тарбия топганини, баски, отасидан қўрқишдан бошқа сабаблари ҳам борлигини, хусусан, отанинг "рози бўлмаслиги" унинг учун нечоғли оғир эканини ҳисобга олмайди. Зебининг ўртоғи таъкидлаб-таъкидлаб айтган гапга жавобан "Номаҳрамга эшиттириб-а?" дейиши (отасининг "Номаҳрамга овозини эшиттирса рози эмасман?" дегинини назарда тутиб) юқоридаги фикримизни далиллай олади. Шу ўринда Чўлпон психологик контраст доирасини кенгайтиради: "Зеби бу сўзни чин кўнгилдан чиқариб ва жеркиб туриб айтган бўлса ҳам, қизлар ҳаммаси бирдан қулишиб юбордилар. Яна ҳар хил овозлар кўтарилди:

-Шу ҳам номаҳрам бўлибдими?

-Шу ўлмасжон-а?

-Номаҳрам ўла қолсин..." (38) Бу ерда, аввало, икки хил дунёқараш тўқнашуви кузатилади. Зеби учун ап-катта йигит бўлиб қолган Ўлмасжон, албатта, номаҳрам саналади. Салти ва бошқа қизларга эса Ўлмасжон маҳалладош, кечагина бирга-бирга қувлашмачоқ ўйнаб юришган бўлса мумкин. Табиийки, қуни-кеча паранжиги ўранган қизлар учун бу йигитча ҳали номаҳрам бўлиб улгурмаган (уларнинг наздида). Боз устига, Зебидан фарқ қилароқ, унинг йўлдошлари "номаҳрам" деган сўзга юзакироқ қарашади, яъни, холини-холига тўғрилаб ўтиришмайди, улар учун бегона бўлмаган эркак номаҳрам саналмайди. Кўнглидаги "мўйллари юганлаб тутмоққа мажбур" бўлган Зеби энди бунга кучи етмай қолаётганини сезади, отасининг гапини эслаб изтиробга тушади. Қиз дилидаги изтироб шунчалар кучлики, маълум муддат кўнглига сафарга отланганидан пушаймонлик оралайди. Унинг Салтига "Мунақа қилишингизни билсам келмас эдим..." деган гапида хафаликка ҳўшимча ўлароқ пушаймонлик ҳисси ҳам сезилади. Юқорида кўриб ўтганимиз гап-сўзлар Зеби руҳиясида

кечган курашда ҳаёт завқининг ғолиб келишига замин ҳозирлайди. Қафасдаги руҳ қизларнинг шўх яллаларидан қувватланиб, тамомила эркинликка чиқади.

Чўлпон Зеби билан Ҳамасжон муносабатларини сирли-романтик руҳга чулғайди. Шу бора ҳам бошданоқ Зеби руҳига кирмаган китобхон учун қиз дилида муҳаббат пайдо бўлиши ишонарли кўринмаслиги мумкин. Зеро, ёзувчи дилни дилга пайвандлаган лаҳза тасвирида сўзга ҳасислик қилади. Пойлоқчи кампирнинг қилиғини кўриб "Зеби камоли ҳайрон бўлганидан аравакашнинг номаҳрамлигини ҳам унутиб, ҳалиги тангирқаш назари билан унга қаради. Аравакаш юмшоққина қудимсиради. Ёш йигитнинг бу ёш ва ширин табассумини ой ёруғида алайно кўра олган ёш қиз бутун бадамларидан мулойимгина дуркираш кечганини пайқайди ва қизариб тескари қаради... У қараш аравакаш йигитчага ҳам бошқача таъсир қилган бўлса керак, кампирни туртиб уйғотмоқ учун қўлини юқори узатди. Шунда кампирнинг бошидаги қўл бошқа бир қўлнинг ўзига келиб текканини боягидан кучлироқ бир дуркираш билан сизди. Эркак зоти билан биринчи марта бу ҳилда учрашган ёш қиз шу пайтда бир оз гангираган эди. Шунинг учун қўлини дарров тортиб олмасдан, ўзига келгандан кейин бирданига жеркиб тортди" (42). Ўз вақтида адибни "Кеча ва кундуз"да хотин-қизлар жуда лавашанг, бўш, кўнгилчан, тез йиғлайтургон, жинсий завққа интилатургон қилиб кўрсатилади (масалан, Зеби, Султонхон, Пошшахон, Энахон). Чўлпон хотин-қизлардан кулади...^{*} дея айблаган эдилар. Юқоридаги кўчирмада шу айбловни қувватлайдиган ўринлар йўқ эмасдай: агар парчани асар контекстидан олиб олинса, унда баалоғатга етган икки жинс вакилининг бир-бирига таллинишидан бошқа нарса қолмайди. Лекин шу лаҳзагача ўтган ишларни ҳаёлда тиклаб, Ҳамасжоннинг хатти-ҳаракатларига разм солинс, ўзгача маънаро кузатилади: "Қизлар жим эдилар. Аравакаш зерикди, шекилли, астагина ашула бошлади. Унинг ашуласи ҳам ҳартойидан нарига ўтмаганидан кейин Салти кўтарилди:

-Ҳамасжон, бора-бисиз? Дурустроқ айтсангиз-чи!

Салтининг ана бир ўртоғи — Қумри унинг сўзини қувватлади:

^{*} Қизил Ўзбекистон, 1937 йил, 6 август.

—Ҳа, рост, шундай яхши овозингиз бор экан, шўх-шўх айтмайсизми? Кенг далада қанча чўзсангиз, шунча кетади жаранглаб...

Йигитча қулди. У қоронғида секингина орқасига қайрилган эди. Орқа сафдаги қизлар чимматини кўтариб ўтирганларидан уларнинг юзларини сал-пал кўрса бўларди. Қулимсираб туриб қизларга бир оз қараган:

—Орангизда донғи кетган ашулачингиз бор туриб менга осилганларинг қизиқ! " (37). Сезиладики, Ўлмасжон Зебининг таърифини, эҳтимолки қўшиғини ҳам эшитган ва унга эртаклардаги каби ғойибона ошиқ бўлган. Чўлпон бунга очик айтмайди, қаҳрамонининг хатти-ҳаракатларини жонли тасвирлайди-да, унинг руҳиясини тушунишга имкон яратади: Ўлмасжонга "шўх-шўх айтнинг" дейиш-моқда, демак, у мунгли кўйлаяпти. Айтиш мумкинки, бу мунг маъшукчасининг шунчалар яқин ва узоқлигидан тугилган. Унинг "секингина орқасига қайрилиб" (бировни хуркитиб юборишдан қўрққандай!), чимматини кўтариб ўтирган орқа сафдаги қизларга қараб қолиши (бировнинг дийдорига тўймоқчандай!), "донғи кетган ашулачи" ҳақида юрак ютиб гапирishi ҳам шундан далолат беради. Аравакаш умумий хушвақтлик фонида ҳазиллашгандай Зебига дилни ёради: "Таърифингизни эшитиб жигарларимиз дахта-лахта қон бўлиб кетган, юа..." ўзи билан тегишган қизларга қарата: "Қон бўлган оракларни бир нафасда ёзиш сизларнинг ("Сизнинг, Зебихон!- Д.Қ.) қўлингизда, оналар!" - дейиши аввалги гапини кучлаб тушади. Қизлар ялла қилганларида "индамасдан отини аста-аста қамчилаб кетаётган" Ўлмасжоннинг Зеби қўшилиши билан "огир бир "уҳ" тортиши", "қўлидаги қамчиси дарахтадаги кузги япроқ сингари зўрға-зўрға бармоқларига осилиб қолгани" ҳам унинг ҳазил тариқасида айтган гапи жиддий асосга эга эканини кўрсатади. Албатта, Зеби йигитнинг ўзини тутишида, гап-сўзларида юқоридаги маъно: ари пайқамай қолмаган. Қизнинг "Ўлмасжон номаҳрамлигини ҳам унутиб" унга "тангирқаш назари билан" (гўё улар эскидан танишу, нигоҳ орқали бир-бирини тушунадигандек) қараши ҳам бежиз эмас, бу икки ёш орасига кўринмас ришталар илгарироқ тортилган. Демак, асар контекстидан келиб чиқсак, Зебининг Ўлмасжонга кўнгил қўйиши меҳрга ташна қалбнинг шайдо юрак чақиригига "лаббай дейиши сифатида тушунилиши мумкин.

Туйқус пайдо бўлган ҳис шунчалар кучлики, у тезда ташна қалбни буткул ишғол қилади: "Зеби сскингина бўйнини чўзиб гапга қулоқ солди. У фақат Қумрининг сўзини - "биттаси ўзимизнинг аравакаш..." деган сўнгги сўзини эшитиб олди. Юраги ўйнади... ва дарҳол бурилиб ташқарига қаради. Бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Юрак ўйнаши босилмади. Лаблари титрамоққа бошлаган эди... Бирданига ўрнидан турди, қизлар йўл бўшатдилар, уларни оралаб ўтди... (51). Кўрамизки, Чўлпон қаҳрамонининг руҳий ҳолатини ташқи психофизиологик белгилар орқали очади. Шу билан бирга, қаҳрамон руҳияси статик ҳолатда эмас, динамикада кўрсатилади, яъни, руҳий жараён акс этирилади. Аравакаш номини эшитган Зеби унинг ўзини деб келганини ўйлаганида юраги ўйнайди, дарҳол бурилиб уни кўришни истайди. Қиз дилидаги истак шунчалар кучлики, у бирданига (ғайришуурий тарзда) ўрнидан туради, қизлар гап қилиши мумкинлигини ҳам ўйлаб ўтирмасдан, боқча томон юради. Ёзувчи Зебининг айна пайтдаги руҳий ҳолатига қуйидагича таъриф беради: "Ёш қиз ўз кўнглининг биринчи марта ўзига бегоналашганини, ўзидан бошқа бир кучнинг кўнглига эгалик қилганини сезарди..." (52). Сезиладики, айна лаҳзаларда Зеби кучли ҳис домиде қолган: ёрқин ифодаланган психофизиологик ва психофизиологик ўзгаришлар, фикрлаш қобилиятининг сусайгани, иродасининг фалажлангани қаҳрамоннинг аффект ҳолатида эканидан далолат беради. Зебининг Ўлмасжон билан учрашганида айтган гаплари ҳам фақат қаҳрамоннинг умумий психологик контекстида тушунилиши мумкин:

"-Бугун саҳар... аравани қўшаманми?

-Нимага?" (52). Қизнинг туйқус айтиб юборган гапи дилидагини ошкор қилади: у эркинлик наъшасидан, Ўлмасжоннинг дийдорини кўриб туриш бахтидан осонгина кечиб кетолмайди энди, бу дамларнинг узоқроқ чўзилишини истайди. Қиз аффект ҳолатидан чиққан бўлса-да, ҳамон сархуш-карахтдай туради, Ўлмасжоннинг гапларини эшитмайди гўё: "Зеби тутга суянган, ўзининг қайда турганини унутаё/зган, шунча гапга бир оғиз жавоб бермасдан оғир ўйларга толган эди" (52). Бу ўринда қаҳрамоннинг тана ҳолати, бошқача айтганда поза унинг руҳий ҳолатини ифодалашга хизмат қилади. Зебининг мазкур ҳолатини китобхон кўз олдига келтириб қўйган адиб сасгисининг интиҳосини нурли кўролмаган ва ҳам

ундая кечиб кетолмаган қиз дилидаги изтиробларни ўз тилидан - психологик ҳикоялаш тарзида беради: "У шу топда ўзининг яқин келажакдаги қора кунларини, қай рангда кўриниши маълум бўлмаган бахти, толеини ўйларди. Унинг бутун бахти Раззоқ сўфининг жоҳил вужудига боғли эмасми? Унинг бир оғиз "ҳа" ёки "йўқ" дейиши қиз бечоранинг беҳад қувнаб яйрашига ёхуд хазон япроғидай бир нафасда сўлиб нобуд бўлувига ярамайдими?" (52). Албатта, бу хил ўйлар Зеби учун янгилик эмас, "фақат ширин бир умид, кўзда кўрилиб, қўлда тутилган - нақд бир умид билан бирга келган қора ўйлар қиз бечорани ёмон эзиб ташлайди! Бир-икки кундан бери ашула, ўйин деганда ўзини билмас даражада берилиб кетиши, шу изтиробларнинг ҳордигини чиқариш учун эмасми?" (53). Ёзувчи қўллаган психологик ҳикоялаш стилистик жиҳатдан лирик чекинишга яқин туради: бу ўринда қаҳрамон руҳий ҳолати тасвир этилибгина қолмасдан, муаллиф муносабати бевосита берилади ҳам. Қаҳрамонга руҳан яқин бўлган адиб муайян маънода унга қўшилиб кетади. Муаллифнинг ўқувчига қаратилган риторик саволлари мақсадига кўра ўқувчи учун Зеби қалбига солинган кўприк вазифасини ўташи, унинг руҳига чуқурроқ кириш имконини бериши керак. Зебининг психологик ҳикоялашга қадар қай ҳолатда қолган бўлса, унинг ниҳоясида ҳам ўшандай ҳолатда бўрилиши (яъни, асар сюжетида узилиш бўлган каби) ҳам лирик чекинишга хос. Айтмоқчимизки, мазкур ўринда психологик ҳикоялаш ва лирик чекиниш уйғунлашиб кетади. Шундай бўлса-да, биз буни лирик чекиниш дейишдан тийиламиз, чунки мақсад-моҳиятига кўра у қаҳрамон руҳиясида кечаётган жараёни кўрсатувчи психологик ҳикоялашдир.

"Ўз орқасида ўйналаётган ўйинлардан беҳабар" Зебининг қишлоқдан қайтгандан кейинги руҳий ҳолати кўп жиҳатдан юқоридаги ҳолатнинг тадрижий давомидир. Гарчи "ўйлари совчиларнинг қағнов йўлларига айланидан бери у шўрликнинг қора ўйларга ботмаган кун" бўлмаса-да, энди улар қизни кўпроқ изтиробга солади. Шунинг учун ҳам ҳовлида кашта тикиб ўтирган қизнинг қулоғига отасининг ўзи ҳақида гапиргани чалинганида, у "... кўнгли безовта бўлиб дарҳол ўрнидан турди. У бу ёққа чиққан вақтда чол-кампир уйда эдилар, шунинг учун у астагина сўригача бориб ўтирди ва икки кўзи

уйнинг эшигида, билинмаган бир кўнгил қоралиги билан онасининг чиқишини кута бошлади..." (84). Қиз кўнглидаги безовталиқ шунчалар кучлики, онасининг чиқишини кутишига-да чидамайди, ўзи ҳақида қандай гаплар бўлаётганини билиш учун: "... уй дарпардаларидан бирининг таккинасига ўтирди. Энди уйда ўтаётган гапларнинг ҳар бирини унинг қулоқлари битта-битта овлаб борарди" (84). Чўлпон чол-кампир орасидаги гаплар ва Зебининг руҳий ҳолатини параллел равишда тасвирлайди. Интуитив тарзда ёмон бир нарса сезганидан кўнглига "қоралиқ" инган Зеби руҳиясида ичкаридаги гапларнинг оҳанги ва мазмунига мос ўзгаришлар кузатилади. Бу усул қизнинг безовталигини ўқувчига юқтиради, натижада у қаҳрамонни кўриб, дилидаги ҳар бир тўлқинни ҳис қилиб туради. Ичкаридагилар пичирлашиб гапираётганларидан дуруст англамаётган Зеби онасининг "Мингбоши бўлса хотини бордир? Худо уриб кундош устигами?" деганини аниқ эшитади: "У иккала қўлининг қандай қилиб кўкрагига бориб қолганини ўзи пайқайёлмади... Энди унинг юраги нотоб бўлган каби жуда суст урмоқда, ранги оқарган, бутун вужуди латта каби бўшашган эди... Деворга суянганича беҳол ўтириб қолди" (86). Келтирилган парчага диққат қилинса, Чўлпоннинг инсон руҳиясини жуда яхши ўрганганига, руҳий ҳолатни психология илми нуқтаи назаридан ҳам тўғри ва аниқ акс эттирганига шохид бўлиш мумкин. Гап шундаки, бирдан ҳосил бўлган кучли ҳис инсон организмида турли физиологик жараёнларнинг ўзгаришига, хусусан, қон айланишининг (юрак уришининг тезлаши ёки сустлашиши), секретор функцияларининг (оқариши, қизариш, терлаш) бузилишига, титроқ-қалтироқ ҳолатига олиб келиши мумкин. Зебининг, озроқ ўзига келгач, миясида "уч-тўрт кун бурун ўтган воқеалар жонлангани" ҳам психологик жиҳатдан ишонарли. Зеро, у қишлоқда эканида ўйин-кулгига "ўзини унутар даражада берилгани"дан атрофида юз бераётган воқеаларни информация шаклида қабул қилгану идрок қилмаган. Энди эса, ҳаёлида ўша воқеаларни бир-бир тиклагач, уларнинг туб моҳиятига етади. Отасининг сўнгги сўзлари уни бирмунча тинчлантиргандек бўлса-да, қиз бу вақт ичида бир ўлиб-бир тирилганки, "кампир ташқарига чиққанида Зеби ҳолсиз ва дармонсиз дарпарда ёнига чўзилган, унинг

ҳали жуда ёш ва жонли кўзларида кўп йиллик меҳнат ва қийналишларнинг оғир ҳорғинлиги кўринарди" (87).

Зебининг кўнгли бирмунча тинчланган бўлса-да, ҳали тамом таскин топган эмас. Қиз руҳиясидаги умид билан "қора ўйлар" турашида ҳали уларнинг ҳеч бири баланд келолмаган, ғайришуурий тарзда ҳосил бўлган хавфсираш "қора ўйлар"га иттифоқчи бўлиб юрагини ўртади. Шу боис ҳам "аллақандай белгисиз бир ташвиш ва ҳадиксираш билан жизлаб ётган кўксини шабадага бериб кашта тикаркан, унинг ғамли овози ғамли куйларни шабадага қўшиб олисларга узатади" (88). Шу боис ҳам кўнглини ёзиш баҳона Салтидарниқига борган қиз Ўлмасжон ҳақида ширин ҳаёллар суради, лекин улар "биргина "мингбоши" сўзи келиб чиқиши билан бир варақасига паришон бўлиб сочилади, тўкилган тариқ каби ҳар томонга тирқираб кетади. Ҳалиги ширин ҳаёллар билан кулиб, тўлиб, чўғдай қизариб турган юзлари гармсел теккан экин каби бир нафасда сўлиб, ўлиб, учугдек бўзариб қолади... (89). Ўлмасжонни бир кўриш: учунгина келган Зеби атрофга шайдо нигоҳ билан қарайди: Салтининг, унинг онасию бувисининг яхши муомалаларини ўз хайриятига йўйиб ("Салтанат ўзининг бу севимли қариндошига бу севимли ўртоғини олиб бермоқ истамайдими?") қувонади; йигитнинг онасига нисбатан ажабтовур меҳри янади. Булар қиз дилидаги умид аста-секин баланд кела бошлаганидан дарак беради. Кейинроқ, "Раззоқ сўфининг уйидагилар "мингбоши" деган сўзни унутаёзган" бўлганларида, Зеби дилидаги умид буткул устун келгани кузатилади. Бу вақтга келиб: "Ўлмасжон ҳар ўтганида деярлик сўфининг баланд деворига осилиб ҳипчин синдирадиган бўлди... Энди каштачи қиз "вой ўлақолай!" деб ичкарига қочмас, фақат бетига рўмолини парда қилиб, икки бети чўғдай ёнгани ҳолда, кулимсираган кўзлари ила ҳалиги парданинг ёнида: мўраларди... (107)." Зебининг дилида муқимлашган умидворлик ҳисси уни яна серзавқ, сернашға қизчага айлантиради. Шу боис ҳам у "биргина қизил олма учун довол ошиб бошқа боққа тушган йигитча тўғрисидаги ашулани данг қўяди", ҳатто онаси гап сўраганида "ашуланинг бўлинишини истамаган қиз жавобни калта қилиб, яна сернашға қўшиғини бошлайди" (108). Зебининг ўртоқларини чақиртирмақ истаги ҳам шундан, улар билан яйраб ўйнагиси, қувончини улашгиси келади. Ўзини

безовта қилган "қора ўйлар" ширин хаёллар остида кўмилиб кетганидан у энди "ниҳоят даражада тотли тушлар билан кўп роҳат ухлайди". Мана шу хаёлий бахтиёрлик фонида Зеби онасининг изтиробларини, қизининг тақдирига куйиб тўкилган ёшларининг чин моҳиятини англамайди. Қиз онасининг йиғлаганини биллиб аввалига ташвишланса-да, кўнглидаги ҳадик илғирлиги кучини йўқотгани учун ҳам онасининг содагина ваҳжига ишонади, кўнгли тинчиди қолади. Зебининг мазкур руҳий ҳолати қуйидагича кўрсатилади: "Отасини нонуштага чақирмоқ учун кирган Зебига Раззоқ сўфи нимагадир: —Чойингни ҳовлига чиқиб ич!—деб буюрди.

Бу буйруққа на она эътироз қилди ва на қиз. Айниқса, Зеби бутун бу нарсаларни отасининг фёли айниганидан кўрарди. Онасининг кўзларида шунча изтироблар қайнаб тошгани ҳолда, ёш қизнинг сода кўнгли уларни кўролмас эди. Онанинг кўнгли сир беркитиш орқасида гашдан ёрилай деганида, қизнинг кўнгли дам Ўлмасжонни, дам Салтанатхонни эркалатиб ўйнарди. Ҳовуз бўйида яна ўша қўшиқ, яна ўша ёқимли овоз сувларнинг жимжимаси устида йўрғаларди... Яна ўша девордан, яна ўша аравакаш бола мўралаб ёш қизнинг мунгли қўшиғини бўларди..." (113). Мазкур эмоционал-психологик фон Зебининг кейинги изтиробларини психологик жиҳатдан асослашда муҳимдир. Аввало, қиз балоғат ёшига етгандан бери ҳадикда кутган "бало" кутилмаганда келадики, бу кутилмаганлик эффектини беради. Ёзувчи буни "Ёш қизнинг кўнгли шишасига бир тош келиб теккан каби бўлди" дея лўндагина изоҳлайди. Чўлпон қаҳрамонининг айна кунлардаги руҳий ҳолатини тасвирлашда чинакам реалист санъаткорга хос иш тутади: Зебига зўраки йўл-йўриқ кўрсатмасдан, характер мантиқидан келиб чиқишга интилади. Албатта, Зеби учун катта фожеа, лекин "ҳисларини юганлаб тутмоққа ўрганиб қолган", ота амрини худонинг буйруғи деб тушунадиган, қатъий ҳаракат қилишга табиатан ожиз қизнинг тақдирга тан бериши муқаррар эди. Унашилганидан кейинги дастлабки кунлар Зеби йиғига зўр беради. Табиийки, у каби ожиз нарса учун ўз ҳисларини, норозилигини ифодалашнинг ёлғиз йўли ҳам —шу. Ўша кунлар унинг "кўз ёшлари сира тинмадилар", лекин қиз қатъий ҳаракат қилишга ожиз экан, бу ҳол узоқ давом қилолмайди: "Бора-бора Зебининг кўз ёшлари ҳам қуриди.

У ҳам худди суратдай жонсизгина судралиб юра бошлади... Зебининг оғзидан на бир оғиз сўз чиқар, на бир байт қўшиқ, на бир оҳ-воҳ" (114). Сезамизки, қиз сўнгги кунларда ўзига серзавқлик, хаёлпарастлик, жонлилик бахш этиб турган умидворлик ҳиссини ўлдирган. Шу боис ҳам у "жонсиз сурат"га айланиб қоладики, энди унга ҳаммаси барибирдай кўринади, умидворликдан айрилгани учун ҳам у ўз тақдирига мутлақо бефарқдай кўринади. Модомики, қизнинг руҳи шунга кўна бошлаган экан, танада кўрилган юқоридагича ҳолат ҳам узоқ давом қилиши душвор. Шу боис ҳам Чўлпон Зебининг "тўйга яқин ва тўй кунлари ўртоқлари билан кулиб гаплашгани"ни айтади. Англаш мумкинки, барибир қўлидан ҳеч нарса келмаслигини билган қиз изтироблардан келган карахтликдан сўнг кечган кескин ички кураш оқибатида муайян руҳий мувозанатга эришган. Бу мувозанатни тутиб турган омиллардан бири ушалмайдиган орау сифатида Ўлмасжонни унутишга ўзини мажбур қилолгани бўлса, иккинчиси - мингбоши ҳақида қишлоқда эшитган гапларини хаёлига келтирмасликка тиришгани. Шу ҳолатда Умринисанинг "кичкина миттиси" қизга мингбошини "шундай тасвир қилдики, энди унинг ўрнига - куёв ролига - бир дев кириб келса Зеби "жон!" дерди!" (118). Бу нарса қиз дилидаги мувозанатни бузадики, у "бирданига бурунги қуруқ сурат шаклига кириб қолади". Боз устига, Умринисабиби тайин қилган хотинларнинг атайин эшиттириб қўрган суҳбатига қизни биратўла йиқитади: "Зеби кўзларини мўлтиратиб, қўли кўксига бедармон ётарди. Оғзини очиб бир сўз демас, саволларга жавоб бермас ёнига кирган Энахонни ҳам танимасди. Ранги пахтадек оқарган, қовоқлари бирушта учиб тушарди" (119). Кўрамизки, Зеби мингбоши совчилари ҳақида илк бор эшитганда бошидан кечирган руҳий ҳолатга тушди. Бунинг боиси шундаки, руҳий мувозанатга эришиш учун қиз кўпроқ мавҳум фикр юритган, яъни, ўзини минглаб бахтсизларнинг бири сифатида тушуниб, конкрет ўзи ва бўлғувси куёви ҳақида ўйлашдан имкон қадар қочган. Энди эса шароит уни шунга мажбур қилдики, қиз дилида жимиб кетган изтироблар кучайиб, уни яна психик шок ҳолатига солди.

Адабиётга вульгар социологик ёндошиш, уни мономафкура қуроли сифатидагина тушуниш ҳукм сурган даврда Зеби типдаги "тақдирга тан берадиган"

қаҳрамонлар рағбат топмас эди. Зеро, адабиётдан курашчан, оммага "ибрат бўларлик" қаҳрамонлар яратишини талаб қилишлик аксарият китобхонлару адабиётшуносларга хос эди. Ёзувчи бўлгуси оппонентларининг маломатларини ҳис қилгани учундирки, китобхонни ҳам, қаҳрамонни ҳам кўнишга обдан тайёрлайди: Отасининг оппоқ соқоли билан кўз ёшларини тўкиб қарғашлари, "мундай қарғишларнинг ортиқ даражада қўрқинч эканини ҳар оғиздан эшита-эшита ўсган" қизга таъсир этмаслиги мумкин эмас; ўзи туфайли онасининг, шундоғам умри азобда ўтаётган аёлнинг, чеккан ситамлари юрагини эзиши табиий; кундошларининг саъй-ҳаракатлари, негадир атрофдагиларнинг бари "шу"ни исташи Зебидай "ожиз, иродасиз, аянч ва яккабош" қизни синдириши аниқ эди. Аввалига ашула айтиб ўтиришгагина кўниб ён берган Зеби шарт-шароитларни обдон ўйлагач: "Ёлғиз жоним билан ҳеч нарса қилолмайдиганга ўхшайман, тақдирга тан бераман, шекилли... Вой, худойим, ўзинг ташлагандан кейин бошқа чора борми?" (227) - деган қарорга келади. Чўлпон шу қарорни берган қизнинг руҳий ҳолатини, дилида кечган ақл ва ҳис курашини зўр маҳорат билан тасвирлайди: "... қиз бечора тақдирга тан беришга жазм қилганидан кейин омонсиз тақдирнинг суниб турган жомидан ўзини маст бўлгандай хаёл қилиб, ўзи хоҳламаган ва ўзи қўрққан завққа толди. Ўша шумлик кунда то кечгача Зеби неча марта тишини тишига босиб гижинди, оёғи билан ер депсиб ўзини зўрлади, оқшом чоғи кўнглидаги изтиробларни дутор қилларига ва Нетайхон яллаларига толширди. Ортиқча қийналмаслик учун бутун оқшом ичи фонар ёқмади, ташқаридан тушган заиф ёруғда - мингбошига қайрилиб қарамасдан - дуторини чалиб яласини қила берди..." (228) Кўрамизки, Зебининг мазкур ҳолати табиий қўрқувдан анча кенг. Ҳар жиҳатини ўйлаб таслим бўлишга жазм қилган қиз кўнгли осонгина қўнадиган эмас, зеро, алақачон ҳосил бўлган жирканиш ҳисси, антипатия ҳали ҳам кучли. Шу боис ҳам Зеби қаршисидаги айнан мингбоши эканини хаёлидан чиқаришга, "ўзини маст бўлгандай хаёл қилишга" уринади. Ақли шундай қилиш кераклигини айтиб тургани ҳолда, кўнгли бунга унамайди. Ёзувчи Зебининг "ташқарида ҳамма ухлагач, бирданига дуторни иргитгани" ва мингбошининг "очилган қучоқларига бир қулдай

этирозсиз кириб кетганини" ёзиш билан кифояланади. Лекин сал илгарироқ айни шу лаҳза айвонда ҳамманинг ухлашини кўтиб бедор ўтирган Султонхон руҳиясидан ўтказиб берилганки, зийрак китобхон буни илғамасдан қолмайди: "Ниҳоят, ҳамма ухлаб кетди. Шундан кейин Зебининг ашуласи тинди. Яна биров кейин товуши ҳам аллансчук бирданига узилиб қолди. Бу узилишда аллақандай бир зарда қилиш, бирданига дуторни иргитиб ташлаш борида..." (210) Зеби, тушуниш мумкинки, "ваъдасини бузмаган" мингбошига зарда қилади, зеро, у куч ишлатганида қизга осонроқ бўлур эди. Ёзувчининг "бирданига" сўзини таъкидлаб ишлатиши ҳам бежизмас: кўнгилни бўйсундириолмаган қиз бир лаҳзасига унга қулоқ солмади, кўзини чиппа юмиб ўзини тақдир тўлқинига отди-да, истироблардан бирақай қутулди. Зебининг кейинги хатти-ҳаракатлари ҳақида адаб: "Эртаси куни унча ижирганмади. Ундан кенинг табиат ўз ишини қилди. Мамлакатнинг қизчин қуёшида тез етилган тан бечора қизнинг маънос кўнгилни ўз қўчоғига олди" (228), — дейди-да, гапни мухтасар қилади. Зебининг кейинги хатти-ҳаракатларидан тақдирига буткул кўниб кетиши яққол сезилиб туради. Кўрамизки, Чўлпон талқинида Зебининг табиий фазилатларидан муҳитнинг емирувчи кучи устун келади. Суюкли қаҳрамонни кундошлар орасига сингдириб юбориш билан адиб катта бадиий умумлашмага эришади, зебиларни пошшахону султонхонларга айлантирган муҳитга муносабатини ифодалайди.

Мингбошининг заҳарланиши эпизодини тасвирлар экан Чўлпон Зебини ҳар қандай гумондан қўли қилишга интилади. Зеро, зоҳиран гумон учун асос йўқ эмасдай: Пошшахон кучалани Зеби учун "дам солиш" чойнакка солган, билганки, кундоши бу суяк биронга тутмайди. Ёзувчи фожиа тафсилотини тасвирлар экан, Зебининг айни шундай ҳаракат қилиши лозим бўлганини психологик жиҳатдан асослай билган: "Орада қанча ухлагандир, ўзи ҳам билмайди, бесаранжом бир қичқирақ билан уйғонди:

— Сув! Сув! — деб қичқиради мингбоши.

Зеби уйқусираб келиб яна фонарни баландлатди. Уйгача мингбошининг кўрқинч овози ҳам кўтарилди тунди:

— Сияталақди қизин, сув дейман! Сув! (Зеби ҳали тушуниб етмаганидан мингбоши газабга миғмоқда — Д.Қ.). Юрагим куйиб кетди!.. Ёниб кетди!.. Сув! Сув!!!

Зеби шошиб қолди, тез бориб чойнакдаги табаррук сувни қўлига олди — ҳеч нарса ўйлашга фурсат йўқ — дарҳол мингбошига узатди..." (252) Бу ўринда аввало, Зебининг жуда қаттиқ ухлаганини назарда тутмоқ лозим. зеро, ярим кечада молдай ичиб келган эрининг чўчкага хос қилиқларини кўриб кўнгли алағда бўлганидан "ташқарида анча шамоллаб ва енгиллаб киргач"гина ухлаган. Қаттиқ-уйқудаги одамга хос қарахт шуурига эрининг нима дегани етиб бормайди, уни бақирик кучигина ўридан кўзгатган. Шу боис ҳам у уйқусираб фонарни баландлатади — нима гаплигини билишни истайди. Шу ҳолатда эрининг сўкиш аралаш ўкириши Зебини қарахт қилиб (қўрқув аффекти) қўядики, унинг талмовсираб турганини кўрган мингбоши гапини қайта-қайта такрорлайди. Шуури тиниқлашиши биланоқ, шошиб қолган Зеби токчадаги "табаррук сув"ни олиб узатади. айти пайтда у сувнинг табарруклигини ўйлайдиган алпозда эмас, тезроқ эрини тинчйтишни, унинг газабига қолмасликни тилайди, холос. Судда "Нимага у сувни мингбошига бердингиз? деган саволга Зебининг "Жуда ташна бўлиб сўраган эди, шундоққина токчадан олиб узатдим" (260), дея жавоб бериши ҳам шундан.

Қаҳрамоннинг кўз олдида юз берган даҳшатли воқеадан кейинги руҳий ҳолати ҳақида олиб "Зеби ўша заҳарланиш ҳодисасидан бери доим қарахт бир ҳолда бўларди, унинг мияси фалажга йўлиққан каби эди" деб ёзади. Қиз атрофида юз бераётган воқеаларга ўта лоқайд, "ўзини нечик мудофаа қилишни ўйламайди", қарахт шуурида "Мен ўлдирганим йўқ... Бу аниқ... Мени қўйиб юборадилар..." деган қатъий ишонч муқимлашган. Зеби ўзининг тақдири қай йўсин ҳал қилинаётганини билмайди, сабабки, "Суд мажлисида фақат айбдорга берилган саволлар, сўнгра тергов протоколи билан ҳукмноманинг энг керак жойлари таржима қилинар, бошқа сўзлар ўрусча кетарди" (261). Қизнинг ўзини тутишидаги хотиржамлик, қўрқув ҳиссининг йўқлиги юқоридагича ишонч ва англамасликдан келиб чиқади. Шу боис ҳам у суднинг саволларига жиддий жавоб бериш кераклигини ўйламайди ҳам:

"Чойнакда заҳар борлигини билармидингиз?

Зеби кулди.

— Қизиқ экансан (ўрусни сизлаб бўлмайди), мен қаердан билай?

— Демак. эрингизни ўзингиз ўлдирдингиз?

Зеби қаттиқроқ ва чўзиброқ жавоб берди:

—Йў-ў-ўқ!.. Улибманми ўз эримни ўлдириб" (260)

Зебининг ўпка аралаш айтилган охириги гапида "оппа-очиқ нарсани" кўрмасдан ўсмоқчилаб сўраганларга аччиқ билан бирга унинг психологияси, ўйлаш тарзи ҳам очиқ сезилади: "У ортиқ тақдирга тан берган, Акбаралини ўзининг шаърий эри деб билади, бинобарин, у Зебининг ҳақиқий хўжаси. Унинг бир сўзигина эмас, ҳар қандай хоҳиши ҳам Зеби учун қонун. Хотин эса эрини ўлдиришни хаёлига келтириши бир ёқда турсин, унинг ҳар қандай истагини бажо келтирмоғи, унинг кўнглини олмоғи керак. Бу хотин киши учун ҳам фарз, ҳам қарз. Шариатнинг йўриғи шундай"*. Зеби тақдири аввалданоқ ҳал қилинганини фикрламайди, зеро, бунчалик адолатсизлик бўлиши мумкинлиги тасаввурига сиғмайди унинг: "Ўрус-мусулмон бўлиб шунча одам ўтирибди, ахир Мингбошини ўлдирган Зеби эмаслигини ҳаммаси билади. Билиб туриб яна қайталаб сўрай бергани қизиқ!" (260) — дея ўйлаши ҳам шундан. Албатта, озод қилинишига қаттиқ ишонганидан Зебини суднинг натижаси эмас, "уйимга қандай етиб оламан" деган ўй кўпроқ ташвишлантиради. Қизнинг суд ҳукми ўқилган чоқдаги реакцияси кўрсатилган эмас, фақат унинг "чиммат остида ҳўнгур-ҳўнгур йиғлаётгани" кузатилади. Шу ўринда унинг "Ариза ёзиб берайми?" деб сўраган адвокат билан суҳбатини кузатиш лозим. Адвокат ариза ёзилса, иш қайта кўрилиши мумкинлигини айтади, Зеби:

" — Ким кўради? Шулар... кўрадимми?

— Бошқа суд кўради.

— Бари бир... оп-очиқ турган нарсани... булар тушунмайди-ю, улар тушунармиди?

— Ариза бермайми?

— Кўяқол! Мен учун... овора бўлиб ўтирма..." (263)

Бир қарашда Зебининг гаплари унинг "кўзи очилгани"дан, "булар"нинг тили бирлигини англаганидан далолат бераётгандек. Лекин, бизнингча, қизнинг йиғлаб айтган гаплари унинг норозилигидан кўра кўпроқ ўз тақдирдан хафаланганини, "оп-очиқ турган нарсани тушунма-

*. О. Шарафиддинов. "Кеча ва кундуз", "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1990 йил, 16 феврал.

ган"ларга нисбатан аразли аччиқни ифодалайди. Зебининг охирги гапида эса руҳий тушқунликдан келган ўз тақдирига бефарқлик, тақдирга тан берганлик оҳанглари яққол кўринади.

Албатта, романининг иккинчи қисмида, О. Шарафидинов айтмоқчи, Зеби тақдирининг давоми қаламга олинishi эҳтимолдан ҳоли эмас. Диллогиянинг номланиши, ёзувчининг "Новвой қиз" ҳикоясида "инқилобгача — инқилобдан сўнг" схемасининг синаб кўрилгани ҳам бу фикрни маълум маънода қувватлайди. Лекин Зеби кейинги романда характер мантиқига мувофиқ ҳаракат қиладими ёки... Яхшиси бу саволни очиқ қолдирган маъқулроқ кўринади, зеро, минг йиллик тарихимизнинг айнаи шу парчасидан мантиқ излаш... қийин.

Зебининг теварагида ҳаракат қилувчи персонажлар руҳиясини ҳам Чўлпон асосан динамик принцип воситасида очиб беради. Уларнинг айримлари, хусусан, Салти билан Ўлмасжон тўғрисида юқорида қисман тўхталдик. Бизнингча, бу принцип асосига қурилган характерлар руҳиясини тўлароқ тушуниш учун уларни қадам-бақадам кузатиш лозимдирки, Зеби ҳақида сўз юритганда биз шунга амал қилдик. Лекин эпизодик персонажлар ҳақида гапирганда бу нарса зарур эмас, чунки бадий асарда бундай қаҳрамонлар характери ва руҳиясини атрофлича очиш мақсад қилинмайди, балки айрим қирраларигина очиб берилади.

Масалан, Чўлпон Зебининг кундошлари талқинида уларнинг бариси учун хос бўлган худбинликка алоҳида эътиборни қаратади. Аввало шунини айтиш керакки, уларнинг худбинлиги ўзлари яшаган микромуҳит шарт-шароитларидан келиб чиқади. Тўрттагача хотин олишга рухсат берган ислом уларнинг ҳаммасига бир кўз билан қарашни, ҳар жиҳатдан ва бир хил таъминлашни талаб қиладди. Бироқ бу нарса, табиийки, камдан-кам одамнинг қўлидан келади, натижада ўз-ўзидан кундошлар орасида рақобат келиб чиқади. Кундошлар рақобатининг ички двигатели — "менга!" ҳисси уларнинг табиатида сингиб кетади ва кўп жиҳатдан ҳатти-ҳаракатларини белгилайди. "Менга!" ҳиссининг поймол қилингани Пошшахонни куйдирса, Хадичахон унинг куйганидан хурсанд бўлгани ҳолда яйраб юрган Султонхонни куйдириш, буни ўз кўзи билан кўриш истаги олдида ожизлик қиладди. Аслида-ку, Хадичахон эридан тамом умидини узган, тақдирга тан бериб, фақат мол-дунёдан кўпроғига эга бўлиш умидида

яшайди, холос. Лекин юқоридаги каби майда интилишлар бот-бот вужудини кемиради, зеро, кундошлар келмаганида эр ҳам, мол-давлат ҳам фақат уники бўлур эди. Чўлпон кундошлар орасидаги муносабатларни ниҳоятда жонли ва нишонarli тасвирлайди. Мисол тариқасида тўй арафасида уйига отланган Султонхоннинг Хадичахон билан мулоқотини кузатамиз:

— Мен ойимларникига кетяпман. Уч-тўрт кун айланиб, кўнглимни ёзиб келай...

Хадичахон "Ҳа, майли" деб қўя қолса нима бўларди? Жуда чидамай кетса — индамасиниди, бунга қараб мийиғида бир кулсиниди — шу ҳам етиб ортарди. Йўқ! Пошшо афсунчиннинг бу ўргатма илони бир марта нишини ботириб оямаса бўладими?

— Вой, бу нима қилганингиз, Султонхон? Шундай яхши тўйлар бўляпти...

Тили зўрға-зўрға қалдираб:

— Тўйгача... келаман... — дея олди Султонхон" (121).

Хадичахон кундошининг айни шу ҳолатини кўриш учун тўйга саркорлик қиладики, лаҳзалик худбинона "лаззат" учун бир қиз бахтига зомин бўлаётганини ўйламайди ҳам, сабабки, шу топда унда рашик-алам ўти кучли. Лекин, эътибор қилинса, Хадичахон шунинг ўзи биланеқ қониқиш ҳосил қилгани сезилади. Пошшахоннинг тўйдан кейин бирданига ўзгариб қолган Султонхон ҳақида "Мунинг бу кулишидан қўрқаман! Зебихон билан апоқ-чапоқ бўлиши бекор дейсизми?" деганига жавобан айтган гапида бу нарса яққол кўринади: "...Нима қилсин? Қўлидан нима келади? Куёвингиздан чиқиб бошқа эрга тегаман, деб эди, куёвингиз кўнмади. Отаси қизини ҳар қанча яхши кўрса ҳам, мингбоши билан ўчакишувдан қўрқади. Мингбоши бўлса қайрилиб ҳам қарамайди... Нима қилсин? Қаерга борсин? Ночор-ноилож ўзини хурсанд қилиб юради-да" (202). Кўрамизки, Хадичахон дилидаги худбинлик ўрнини инсоф ҳисси эгаллай бошлаган. Энди у Султонхонни ўзича тушунишга ҳаракат қилади, ўзининг қисматдоши сифатида раҳми келади унга. Албатта, кундошлар орасида ягона болалик аёл (бу нарса унга алоҳида мавқе беради), боз устига, ёши бир жойга бориб қолган одамнинг бу тарзда ўйлаши табиий. Аксинча, оилавий турмуш бахтидан маҳрум, давлат учунгина мингбоши билан яшаб турган Пошшахон қониқолмайди, ўзининг кесатиғу қочиримлари таъсир

қилмаётганини, саъй-ҳаракатлари зое кетганини ўйлаб куяди. Пошшахонга таъриф бераркан, Чўлпон уни "мингбоши хотинлари орасида энг жонли ва энг эслиги" деб атайди. Ҳақиқатан ҳам у - ҳаракатчан, қатъиятли, мақсади йўлида оғишмай ҳаракаг қила оладиган аёл. Бироқ, унинг бутун иқтидори ўзи яшаётган муҳит қолипига тушган, натижада унинг дилидаги индивидуаллик куртаклари барг ёзган. Пошшахон ўз мақсадлари, ўзининг ҳузур-ҳаловати йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди, бошқаларни тепалаб-янчиб бўлса-да, мақсадига интилади. Қилган ишининг натижасидан норози Пошшахоннинг ўйларини, уни машъум қотилликка бошлаган руҳий жараёни Чўлпон моҳирона тасвирлайди. Тиришиб-тармашиб қилган иши Султонхонга заррача таъсир қилмагани етмагандай, энди унинг ўрнини Зеби эгаллади. Албатта, Султонхоннинг бепарволиги "қундошлик" қилиш-ни Пошшахоннинг ўзига юклаган, шунинг учун ҳам Пошшахоннинг ўйларида муболага йўқ эмас. Зебининг чинизнам бахтли эканига ўзини ишонтириш учун Пошшахон асос излайди, бу йўлда ҳатто эри ҳақидаги фикрини ҳам ўзгартиради: "Мингбоши ўзи қари бўлса ҳам, қуввати жойида: у ўзи бир хотинга қаноат қилса, хотин киши, албатта, қаноат қилади... Хўш, мингбошининг ўзи одамлар айтгандай жуда хунук ва бадбашара одамми? Албатта, кўп эркаклардан хунуқроқ... Ўлгудек кўпол.. Аммо-лекин дунёда ундан ҳам хунук, ундан ҳам кўпол эркаклар бор-ку!" (244). Пошшахоннинг "Зеби — бахтли" дея ўзини ишонтиришга уриниши, бу йўлда ўз-ўзини алдашгача бориши нимадан? Бизнингча, у Зебини мақсади (меросга эга бўлиб, Мирёқуб билан яшаш) йўлидаги гов сифатида орадан кўтариш лозимлиги ҳақидаги фикрга бирмунча илгарироқ келган. Пошшахоннинг катта қундошига "Мунинг (Султонхоннинг — Д.Қ.) бу қулишидан қўрқаман! Зебихон билан мунча апоқ-чапоқ бўлиши бекор дейсизми?" дея гап учиргани ҳам бежиз эмас: ўшандаёқ Зебининг ўлими учун айб Султонхонга юкланиши ҳақида қайғурган. Лекин фикр қарор шаклига кирмаган, недир халақит берганки, пошшахон ўзини тинчитиш учун турли йўллар қидиради. Ўзининг характер мантиқига кўра Пошшахон "Ўтган кунлар"даги Хушрўйбиби, — "Қутлуг қон"даги Нури образларига яқин: Бироқ, улардан фарқ қилароқ, Чўлпоннинг қаҳрамонида иккига ажралиш кузатилади, Толстой айтмоқчи, унинг

вужудида икки одам яшайди. Қаҳрамон онгида шу икки "одам" орасида кескин кураш боради-ю, ҳеч бири ғолиб келолмайди. Ниҳоят, мақсадга етиш учун шундай қилиш керак, деб ҳисоблаган Пошшахон кўзини чирт юмиб ишга киришади. Қарорини "тез ва осон" бажариб - чойнакдаги сувни заҳарлаб чиққач, Пошшахоннинг азобга тушиши юқоридаги фикримизни далиллайди: "Қаҳқаҳалар билан дунёни бошига кўтарган вақтларида ҳам ўз қўлининг беихтиёр кўкрагига бориб қолганини пайқар, аллақандай салуқ бир туман парчасининг кўкрагига ивирсиб, у ер-бу ерга қадалиб юрганини сезарди. Шу қадалган нарсани чиқариб юбормоқ учун қаттиқ-қаттиқ йўталди" (247). Шу аснода Зебнининг "Нима бўлди, жоним, сизга?" дея ажиб самимият, меҳр билан сўраши Пошшахонни йиқитади: "Шундан кейин ҳалиги туман парчаси кўкрак теграсига от қўйиб чопқилай бошлади. Бутун аъзойи баданида ялмоғиз кампининг муздек совуқ қўллари ўрмалагандай бўлди. Ёш жувоннинг ранги ўчди..." (247). Кўрамизки, Пошшахон ўзи содир этган жиноят юкини кўтаролмайди, сабабки, у табиатан ёвуз эмасди. Пошшахон ўзи яшаган сиқик муҳит ҳаётидан қониқмади, "эсли ва жонли" одам сифатида уни ёриб чиқишга интилди, бироқ худбинлик оғусидан тўйиб ичган ақлю-иқтидори ёвузликни ўзига иттифоқчи қилди. Чўлпон "мақсад воситани оқлайди" деган ақидага қўшилолмайди, ёвузлик, инсон ҳаёти бадалига эришилган озодлигу бахтни тан олмайди. Ёзувчи Пошшахон образи талқинида "ниш урмоқ эрур касби илоннинг" қабилидаги примитив йўлдан бормайди, аксинча, уни жиноятга етаклаган туб сабабларни очишга интилади. Чўлпон қаҳрамонида аввало инсонни кўришга интилганки, натижада Пошшахон тақдири ўқувчини бефарқ қолдирмайди, уни ўйлашга мажбур қилади.

Романдаги эпизод персонажлар руҳияси, асосан, диалоглар ҳисобига (албатта, бу ўринда муаллиф шарҳлари, психофизиологик ва психофизиогномик параллелизмларнинг тўлдирувчи воситалиги ҳам назарда тутилади) очилади. Эпизодик персонажлар билан бевосита боғлиқ воқеалар силсиласи бўлмагани учун ҳам уларнинг руҳиясини очишда диалоглар етакчи аҳамиятга эгадир. Бунда психологик таҳлилнинг драматургик усули яққол кўзга ташланади, зеро, жонли гавдалантирилган ҳаётий ситуация (дейлик, "сахна")ни кўриш, "эшитиш"

ҳисобигагина қаҳрамонлар руҳиясини тушунишимиз мумкин. Шу жиҳатдан бир эпизодни — сафарга отланган Мирёқуб билан хотини орасидаги мулоқотни кузатамиз. Мирёқуб уйига келганида, "Ичкарида хотини йиғлаб ўтирарди. Товоқдаги ошнинг кўпи ейилмай қолганлиги кўринарди. Дастурхон устида гуруч доналари кўп эди. Демак, ошни болалар ўзларигина еганлар... оналари емаган...

— Нимага йиғлайсан? — деди Мирёқуб.

— Шаҳардан бугун келдингиз. Энди икки ойга кетаман дейсиз... Ёш-ёш болаларингиз бўлмаса ҳам майлийд...

— Болаларимга етарли пул қолдирдим. Баққолга тайинлаб қўйдим, нима десанг бериб турадию. Икки ой узоқми? Лаҳзада ўтиб кетади. Иш бўлмаса юрмас эдим, иш бор, ночор-ноилож юраман. "Иш қилма, пул топма!" де; ишни сен қил, пулни сен топ, мен уйда ўтирай, жон дейман...

Хотини жим бўлди, фақат йиғидан тийилмаган эди" (176).

Мирёқубнинг хотини ўз қадрига йиғлайди, зеро, ёш жувон учун эрининг кўчадан бери келмаслиги — ҳақоратдай гап. Ўз тақдирдан нолиган аёлнинг Мирёқуб айтган гаплардан сўнг жим бўлгани ҳолда йиғидан тийилмагани ҳам бежиз эмас. Шу ўринда Ҳадичахоннинг кундоши билан суҳбат ораси "Нон билан қиём ҳар кимникида йўқ. Бу ҳам борикида бор. Шукр қилсак бўлади..." деганини эслаш жоиз. Албатта, Мирёқубнинг хотини ҳам оч-наҳор юрган одамлар кўплигини билади, эрининг оилани бекаму кўст таъминлай билишини қадрлайди, шу боис ҳам унинг гапларидан сўнг "жим бўлди". Кўринадики, аёл эри писанда қилиб айтган гаплар замиридаги ҳақиқатни, усиз ўзию болалари оч-юпун қолишларини тан олади - тили қисик. Бироқ, табиийки, моддий таъминлаганликнинг ўзи бахтли бўлиш учун кифоя эмас: аёлнинг "Кетадиган кунингиз болаларингиз билан бирга ётнинг энди" деган зорида меҳрга ташна кўнглининг ожизона талаби, норозилик тугёнлари сезилади. Мирёқуб жуфти ҳалолининг дилидаги тугёнларни англашдан ожиз, шу боис ҳам болалари билан қолишга кўнмайди, "ёшикни занжирлаб олиш"ни буюради: "Хотин индамасдан ўридан турди ва узун енг билан кўз ёшларини арта-арта эрининг орқасидан дэрвозагача келди.

— Қачон уйғотай? Йўлга нималарни тутиб қўяй? — деб сўради хотин хўрликдан овози тутилгани ҳолда.

— Ҳеч нарса керак эмас. Ўзим тураман.

Ўрта эшик жуда оқисталик билан ёпилди. Сўнгра яна ўшандай оқисталик билан занжир солинди. Ундан кейин, айвончага етиб қолган Мирёқубнинг қулоқларига яна ўша томондан ҳўнграб йиғлаган бир овоз эшитилди... (177).

Аёл ҳар қанча куймасин, Султонхону Пошшахондан фарқ қилароқ, тақдирига тан берган. Аёл эрини ўзининг ҳақиқий хўжаси деб билади, шу боис ҳам: умид билан бир ёстиққа бош қўйган одамидан хўрлик кўрса-да, дилидаги огриқни енгиб, яна унинг ташвишини қилади; зарда бўлиб туюлмасин, деган андишада эшикни оқиста ёпиб, оқиста занжир солади. Унинг қисмати Пошшахону Султонхон қисматидан енгил эмас, шундай бўлса-да, хиёнат кўчасига кирмаган. Зеро, табиатига номус ҳисси шунчалар сингиб кетганки, ҳаловатини ўйлаб хиёнат қилишни ҳаёлига сиздирилмади. У - болалари ва эри учун ҳар қандай огирликни елкасига олишга қодир, бу йўлда ўздан-да кеча оладиган фидойи, "қаноат ва меҳр маъбудаси" (З. Рўзиева) дейишга арзигулик чинакам ўзбек аёли.

Эпизодик персонажлар руҳияси ҳақида гапирганда конкрет эпизоднинг ўздан келиб чиқиш ярамайди, аксинча, алоҳида саҳна асар воқелиги контекстида олинниши лозимдир. Акс ҳолда, қаҳрамоннинг айна пайтдаги руҳий ҳолатини, унинг ўйидоғини англаш душвор. Мисол тариқасида мингбошининг миризси Ҳакимжонни оламиз. Ҳакимжон аёлларга тааллуқли гапларни икпир-чикиригача билишидан аччиқланган Мирёқуб "Мен Ҳакимжоннинг мингбоши додҳога бешинчи хотин бўлиб тегмаганига ҳайронман" (174), дея узиб олади. Ҳакимжон ўзини оқламоқ учун: "...Иш бўлса ҳам шу срдман, иш бўлмаса ҳам. Бўш вақтим кўп... зерикаман. Ўтган-кетган хотин-халаж, қиз болаларни тўхтатиб гапга соламан" (174), - дейди. Айтиш мумкинки, бу нарса Ҳакимжон характериға озми-кўпми таъсир қилган. Унинг Султонхон билан илк учрашувда ўзини тутиши ҳам шундан далолат бериб туради. Кейинроқ, Султонхонни ўз ҳужрасида қолдириб чиққан Ҳакимжоннинг мингбошиға: "Чакки қилиб қўйибсиз, хўжайин! Билмадим, бу ишнинг оқибати нима бўларкин?..

Мундай нозик вақтда хизматга қарамайди, хўжайин", - дея насиҳатомуз, ўзини баланддан олиб гапиришида энди ўзига, ўз кучи ва ақлига ишонган, ёш болани койиётган одам сиёғи бор. Гап шундаки, Султонхоннинг хиёнати, ҳужрада шивирлаб айтилган гап-сўзлар (албатта, Султонхон эрини ёмонлаб Ҳакимжонни мақтаган: бу, бир тарафдан, миннатдорлик изҳори, иккинчи томондан, майлини кучайтириш воситаси сифатида заруратдир) унинг ўзига берган баҳосини нечоғли оширган бўлса, мингбошига берган баҳосини шунчалик туширган. Психологларнинг таъкидлашларича, ҳали интим муносабатларда бўлмаган йигитга нисбатан тажрибали эракда мардоналик ҳисси кучлироқ келади. Ҳакимжоннинг ҳужрасига қайтиб, қўрқиб-қалтираб ўтирган Султонхонга қарата "Қўрқманг, сиз ўз уйингизда ўтирибсиз..." дея қатъият ва ишонч билан гапириши бунинг ёрқин далилидир, эсро, бирмунча илгари у бунга мутлақо қодир эмас эди.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, романдаги динамик принцип асоосига қурилган характерлар руҳияси кўпроқ драматургик усул ёрдамида очилади. Ёзувчи ўз психологик имкониятларидан келиб чиқиб яратган (яратиш эса, табиийки, ҳаётдаги одамларни кузатишдан бошланган) қаҳрамонларини китобхон кўз олдида тирикдай гавдалантиради. Чўлпоннинг тасвир ва ифода йўсини ўқувчига асар воқелигига кириш, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини "кўриш", гап-сўзларини "эшитиш" имконини яратадики, уларнинг руҳиясини тушуниш ўқувчининг шу имкониятдан қай даражада фойдалана олишига боғлиқ бўлиб қолади. Э. Хемингуэй "Чол ва денгиз"га ёзган эпиграфида: "Мен ҳақиқий чол ва ҳақиқий болани, ҳақиқий денгиз ва ҳақиқий балиқни, ҳақиқий акулаларни тасвирлашга ҳаракат қилдим. Агар буни етарлича яхши уддалаган бўлсам, улар турлича талқин қилиниши мумкин", -- деб ёзган эди. Чўлпон ҳам, назаримизда, шунга интилган, у яратган образлар ҳақида ҳам ўшандай гапни бемалол айтса бўладики, юқорида биз ўз талқинимизни беришга ҳаракат қилдик.

"Кеча ва кундуз" романи Чўлпоннинг шеърят, наср, драматургия, бадий таржима бобидаги ёрқин фаолиятининг синтези сифатида дунёга келган асардир. Айтиш керакки, 20-30-йилларда адабиётимизда қисса ва роман жанрига мансуб қатор асарлар ("Дохўнда", "Қуллар", "Сароб", "Қутлуг қон" ва бошқ.) яратилди. Бироқ, уларда

ўтмишга бир ёқлама ёндашиш, "қора - оқ" схемаси асосида Октябр берган ҳурликни мадҳ этиш, миллат келажаги ҳақида қайгурсан тараққийпарвар кучларни қоралаш, уларнинг ғоялари пуч эканини "фош этиш" каби тенденциялар устивор: рус социал-демократлари таъсирида "кўзи очилган" ёхуд янги тузум тарбиялаган "сиёсий ҳушёр" курашчилар идеал сифатида талқин қилинар эди. Уларнинг фонида "Кеча ва кундуз" ғоявий-бадний нияти, муаллиф позицияси ва образлар системасининг ўзига хослиги, эпик тафаккур ва бадний таҳлил кўлами, характерларнинг тарихан ҳаққонийлиги ва психологик кўп қирралилиги билан алоҳида ажралиб туради. Ёзувчини ижтимоий-сиёсий муаммолар, ижтимоий тараққиёт масалалари қизиқтиради. Шу билан бирга, унинг мазкур масаладаги қарашлари расмий нуқтаи назардан фарқланади: адиб миллий буржуазияни Туркистон келажагини белгилловчи, сиёсий ва иқтисодий истиқболга эга куч сифатида тушунади. Фикримизни асослаш мақсидида романнинг иккинчи қисмини илмий таҳлил ва мантиққа асосланган ҳолда тасаввур қилишга интилдик. Ўйлаймизки, Чўлпон дунёқарашидagi зиддиятлар, изтиробли изланишлар Мирёқубнинг ижтимоий-маънавий эволюцияси ("Кеча") ва унинг инқилобга муносабатида ("Кундуз") ўз ифодасини топиши лозим эди.

"Кеча ва кундуз" инқилоб арафасидаги Туркистон оқселигининг, миллий турмушимизнинг оригинал, ҳаққоний инъикоси бўлибгина қолмасдан, изтиробли қалбнинг миллий давлатчилигимиз, жамиятимизнинг истиқбол имкониятлари ҳақидаги изланишлари ҳамдир. Сталинча сиёсат юҳодай оғзини очиб турган вақтда Чўлпоннинг яқин ўтмиш воқеаларига ўз билганича ёндашуви, унинг таҳлилида "социалистик реализм принциплари"га эмас, адолат ва ҳақиқат мезонларига таянгани том маънодаги ижодий ҳам гражданлик жасоратидир. "Кеча ва кундуз" ўзбек романчилик мактабининг ривожига кучли импульс бермишга қодир асар эди. Бироқ, бир йилга етиб-етмай қатағонга учрагани туфайли ўз вақтида бу нарса кузатилмади. Энди, роман қайта дунё юзини кўргач, нарсимизнинг навқирон авлоди унда кўп нарсаларни, биринчи галда ўзлари тушунган ҲАҚИҚАТни БОРИЧА кўрсатишни ўрганадилар.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
“Кеча ва кундуз” ҳақида	5
Мирёқуб образининг ижтимоий-маънавий тадрижи	21
Ижтимоий муҳит ва характер руҳияси	50
Психологик таҳлилининг драматургик усули	83